

Akarsz-e játszani halált?

Kertész Imre *Jegyzőkönyv* és Esterházy Péter *Élet és irodalom* című novellájának szövegtani-stilisztikai összehasonlítása

1. A mondat grammatikájának stílusértéke a *Jegyzőkönyvben* és az *Élet és irodalomban*

Simplicitas delectat

Tolcsvai Nagy Gábor *A magyar nyelv stilisztikájában* külön fejezetet szentel annak a kérdéskörnek, hogy mennyiben járulhat hozzá a mondat mint nyelvi egység egy szöveg stílusértékéhez, majd ezt irodalmi példákon is illusztrálja.¹ Az ő eszköztárát és példaelemzéseit alapul véve próbálom meg három-három jellemzőnek mondható részlet alapján összehasonlítani, hogy hogyan is építi fel mondatait Kertész és Esterházy az *Egy történet* két elbeszélésében.

Tolcsvai a mondatok stilisztikai elemzésében négy fontos általános változót különít el, amelyek mind apellálnak valamilyen mértékben a szövegolvásó anyanyelvi kompetenciájára: hosszúság szerint lehet egy mondat rövid, átlagos, illetve hosszú; összetettség szempontjából egyszerű, átlagos, illetve összetett; szerkesztettsége szerint szerkesztett vagy szerkesztetlen (ez a kategória többé-kevésbé megfeleltethető a hagyományos leíró nyelvtanok tagolt-tagolatlan oppozíciójának, hiszen az egyik példával kapcsolatban a szerző a szerkesztettség alapvető feltételeként a predikatív viszony meglétét említi); építkezési iránya szerint jobbra vagy balra építkező. Általánosságban elmondható, hogy a művelt köznyelvi megnyilatkozások nagy része jobbra építkező: a nyelvi strukturáltság elsődleges jellemzője tehát a mondanivaló elemekre bontása és egymás után történő sorba helyezése, valamint az alá- és mellérendelő mondatokba való szétfogalmazás. Sokkal ritkábban használatos a balra irányuló építkezésmód, amelynek lényege a hosszabb jelzős, birtokos, határozós és vonzatos szerkezetek használata, ahol a szerkezet kezdő és záró eleme között extrém esetben akár húsz szónyi távolság is lehet. A balra építkező írásmóddal készült szöveg befogadása ily módon természetesen nagyobb szellemi erőfeszítést követel meg az olvasótól, hiszen meg kell jegyeznie az adott szerkezet kezdő- és záróeleme közé eső részt, majd az egység végére érve kell összekapcsolnia a szerkezet két fő elemét.

Annak érdekében, hogy a két szöveg közötti markáns különbségek minél transzparensbé váljanak, mind a *Jegyzőkönyvből*, mind az *Élet és irodalom*-ból hosszú, összetett és szerkesztett mondatokat választottam, majd ezeket tagmondatokra osztottam és a hagyományos leíró nyelvtani kategóriák segítségével elemeztem és ágrajzot készítettem. A hagyományos mellé- és alárendelő összetételek mellett azonban éltem a közbevetés és a kiegészítés kategóriájával is. E fogalmak közös jellemzője, hogy mindkettő olyan tagmondatot jelöl, amely egyértelműen nem egyenrangú azzal a tagmondattal, amelyhez a mondaton belül szorosabban kapcsolódik, viszont nem is tehető ki az egyszerű alárendelő kapcsolat esetében főmondatnak nevezett tagmondattal olyan utalószó, amely a két tagmondat kapcsolatát kielégítően leírná. (Ennek a problémának az elemzéséhez bizonyos esetekben valószínűleg célszerűbb a topik-komment fogalompárt használni.²) A közbevetés és a kiegészítés közötti különbség abban áll, hogy míg a kiegészítés érintetlenül hagyja „főmondatának” szerkezetét, lásd például az É1 példamondatban az 5. és 6. tagmondat közötti viszonyt (5lecsapok rájuk, vadul és kímélet nélkül, 6akár egy muslica), addig a közbevetés megbontja a mondat szerkezetét, beékelődik a gazdamondat két egysége közé, lásd például a J3 példamondat 8. és 9. tagmondatát (8/Ihogy mennyi valutát (9vagy devizát: a kettő közötti különbséget sosem fogom megtanulni) 8/II, „viszek ki”). Belátható, hogy a közbevetés és a kiegészítés az esetek túlnyomó többségében különösebb nyelvtani változtatások nélkül átalakítható egymásba (így *5/IIlecsapott rájuk – *6akár egy muslica – *5/IIvadul és kímélet nélkül, illetve *8hogy mennyi valutát „viszek ki” – *9vagy devizát: a kettő közötti különbséget sosem fogom megtanulni), tehát egyiknek vagy a másiknak a preferálása szépirodalmi szövegben bizonyosan tudatos döntés eredménye, így akár fontos stílusalkotó tényezővé is válhat.

Alapjában véve megállapíthatjuk, hogy mind Kertész, mind Esterházy a hosszú mondatok építésének mestere, ezek elrendezése azonban a szöveg szintjén meglehetősen különböző, mert Esterházy azt az elvet követi, hogy a gondosan megkomponált, esetenként feszült figyelmet megkövetelő hosszú, rendkívüli módon összetett mondatokat mintegy „tompításként” egy vagy akár több, szerkesztett, ámde meglehetősen egyszerű mondat követi; Kertész ezzel szemben nem adja meg ezt a könnyebbséget olvasójának, ami felerősíti a stílusnak azt a keménységét, statikusságát, amelyet egy szinttel lejjebb, a mondatok és tagmondatok kapcsán később részletesen kifejték.

Most pedig következzen a három-három szemelvény (a hozzájuk tartozó ágrajzok a Függelékben találhatók):

Jegyzőkönyv 1. számú (J1) mondat (7. o.)

1Mi már semmiben sem hiszünk; 2/Ihacsak 3igazság, hazugság iránt egyformán süketen és vakon, 2/IIegyes-egyedül a gyónás erejében nem,

4amely testvérévé tesz önmagunk magányának, 5és mintegy belesimít minket legvégső felismerésünkbe, 6aminek rettentő nevét egyszerre az előttünk szaladó báránnyá változtatja, 7Iamelyet – 8csak most ébredünk rá – 7II már réges-rég követünk, 9/Is ezúttal, 10ha következetességünk-ből jottányit sem engedünk, 9/Itán utol is érjük.

Jegyzőkönyv 2. számú (J2) mondat (8–9. o.)

1Hozzá kell tennem azonban, 2hogy a lelki felfrissülés e vágya, 3az a mindannyiunkban ott lappangó, olykor szinte természetesnek tetsző hajlam, 4/Ihogy önmagunkról magánemberként, 5egyáltalában emberként 4/IIgondolkodjunk, 2/II még csak fel sem vetődhetett volna bennem régi és mély ájulatából a személyi szabadságillúzióknak ama sugallatai nélkül, 6/Iamelyeknek forrása elsősorban a saját lelkem türelmetlen, 7bűnösen türelmetlen (8és feltűnően hirtelen) 6/IIigényeiben keresendő, 9/Ide amely szabadságillúziókat –10vagy illuzórikus szabadságot – 9/IIaz elmúlt időszak bizonyos kijelentései is kétségbevonhatatlanul táplálni látszottak.

Jegyzőkönyv 3. számú (J3) mondat (18. o.)

1Emberem eközben láthatóan végzett; 2összehajtja és máris nyújtaná vissza az útlevelemet; 3/Imég azonban, 4az előbbi súlytalan hangon, 5de valahogy igen gyorsan, 6/I amiből talán csak az én, 7éppen Salvador Dalín csiszolt 6/IIhallásom érez ki valamely alattomos árnyalatot, 3/II megkérdezi, 8/Ihogy mennyi valutát (9vagy devizát: a kettő közötti különbséget sosem fogom megtanulni) 8/II„viszek ki”, úgymond.

Élet és irodalom 1. számú (É1) mondat (45. o.)

1Nem kéne erről a morgásról sokat beszélni, 2de jelzem, 3jó morgó vagyok, tehetséges, 4azaz azonnal megtalálom a morgás tárgyi pilléreit, 5lecsapok rájuk, vadul és kímélet nélkül, 6akár egy muslica, 7a motívumokhoz vissza-visszatérek, 8addig ismételve körbe*jammerolva* őket, 9míg már tényleg megszűnik a morgást mindig is gyanúba hozó kiváltó ok (10/Itudniillik 11ha jól meghatározott oka van a morgásnak, 10/IIakkor nem morogni kell – 12sollen! sollen! –, 13hanem, hanem ezt most nem részletezem), 14s ilyenkor már-már elemelkedik az egész a jajszó és panaszolkodás archaikus terébe, 15már-már, 16mert valójában ez a költői emeltyű sem segít, 17minden marad az önsajnálát kisszerűségében, 18a morgás sosem képes átlépni saját árnyékát.

Élet és irodalom 2. számú (É2) mondat (47. o.)

1Nem nekem támadt az a „termékeny gondolatom”, 2hogy töltsék egy estét X.-ben, 3a kiadó hívott meg, 4mely szeretetteli erőfeszítéseket tesz könyveim idegen nyelvű létéért, 5a kiadóm, mondhatnám egy régi vi-

lág nyelvén, 6de valóban így is érzem, 7az az alig hihető benyomásom van, 8hogy érdeklő őket, 9amit csinálók, 10várják, várnak rám, 11és biztos lehetek, 12hogyha olyan leszek, 13amilyen vagyok (14/És ebben, 15természetesen, 16/Hiszohasem lehetek biztos, 16és akkor még nem is beszélünk tárgy és alany e századi egybetorkollásáról), 17szóval, hogy akkor ők örülni fognak, 18akkor is, 19/Hiszohogyha ez az öröm, 20a világban így föl-szaporodó öröm 19/Inem mutatkozik meg a példányszámokban.

Élet és irodalom 3. számú (É3) mondat (55–56. o.)

1Nem mintha ott mindenki mindenkit ától cettig olvasott volna, 2nem voltunk okvetlenül rabjai egymás művészetének, 3nem is volna egészséges *ennyiszter* rab lenni, 4/Imégis ezek a könyvek (5jelzők kihagyva) 4/II-adták azt a közöst, 6mely mintegy Dr. * személyében öltött testet, 7benne foglaltatott össze, 8az ő évei ünneplésében, 9abban, hogy immár ötven darab év terheli a lelkiismeretét, 10/És ehhez a furdaláshoz – 11mert mi mást csinálhatna a lelkiismeret *egy idő után* – 10/II mi is hozzátartozunk, 12férfiak, nők, így húszan, huszonöten.

A két – egyébként meglehetősen különböző – szövegalkotási mód közös jellemzőjeként megemlítendő, hogy legtöbb esetben mindkét szövegben jelen lévő vagy egyértelműen kitehető kötő-, illetve utalószavak jelzik a tagmondatok közötti logikai viszonyt. Illusztráljuk ezt a J2, illetve É2 mondatok példáján. A mondatok tartalmát elhagyva, csak az összekötő elemeket kitéve ez a két szövegrész a következőképpen néz ki: (1) ... hogy (2) ... az (3) ... hogy (4) ... egyáltalában (5) ... amelyeknek (6) ... <fokozó viszony> (7) ... és (8) ... de (9) ... vagy (10); illetve: (1) ... hogy (2) ... [hanem] (3) ... mely (4) ... (5) ... de (6) ... (7) ... hogy (8) ... amit (9) ... (10) ... és (11) ... hogyha (12) ... amilyen (13) ... és (14) ... (15) ... és (16) ... hogy (17) ... akkor (18) ... hogyha (19) ... <kifejtő viszony> (20). Látható, hogy Kertész alá- és fölérendelt viszonyok esetében mindig az itt megszokott kötőszavakat használja (hogy, amelyeknek, és, de, vagy), és a betoldó részek esetében is valamilyen kötőelemmel teszi egyértelművé a tagmondatok közötti viszonyt (például *ez* kataforikus névmás, *egyáltalában* viszonyzó). Esterházy esetében mutatis mutandis szinte ugyanezeket lehet elmondani; azzal a megszorítással azonban, hogy nála három olyan kapcsolatos mellérendelő viszonyt is felfedezhetünk (4-5, 6-7, 7-10), amelyek között semmilyen kapcsolóelem nincsen kitéve. Erre a sajátosságra még ki fogok térni az *Élet és irodalom* mondat szerkesztésének vizsgálata kapcsán.

Ugyan a kvantitatív szempontok soha nem képesek teljesen árnyalt képet adni az irodalmi szövegek hatásmechanizmusairól, véleményem szerint jelen esetben mégis érdemes lenne összevetni az idézett részleteket a négy fő kapcsolódási típus (mellérendelés, alárendelés, közbevetés és kiegészítés) megoszlása szerint. A *Jegyzőkönyvből* vett részletek esetén az eredmény a kö-

vetkező: a három részletben összesen tizennégy közbevetés, nyolc alárendelés és hét mellérendelés található, kiegészítés pedig egyáltalán nem;³ az *Élet és irodalom*-szemelvények hasonló mutatói a következők: huszonöt mellérendelés, tizenhárom alárendelés, valamint öt-öt kiegészítés, illetve közbevetés. Ezek az adatok numerikusan nyilvánvalóan nem fedik le a két novella egészét, arányaikból azonban fontos következtetéseket vonhatunk le.

Kimondható, hogy Esterházy elbeszélése alapjaiban véve a megszokott, jobbra építkező írásmódot követi, hiszen mindhárom mondat szerkezeti alappilléret egy-egy mellérendelő tagmondatokból álló sor adja (É1:3-4-5-7, majd 9-10-13-14; É2:1-3-5-6-7-10-11; É3:1-2-3-4-7-8-9-10), és a kiegészítés-közbevetés kettőséből is dominánsabbnak tűnik a kiegészítés, bár ez az adott szemelvények alapján számszerűen nem jelenik meg. A kiegészítés elsődlegessége mellett szól azonban két érv is: az Esterházy-szöveg közbevetései átlagosan fele olyan hosszúak, mint a Kertész-novellában találhatók, ráadásul a hozzátoldások az *Élet és irodalom*ban a mondat három szintjén is megjelennek: hozzátoldó kapcsolatos mellérendelésként (lásd például É3:1-2-3), a már említett kiegészítések formájában, illetve hátravetett jelzőként (például „jó morgó vagyok, tehetségem” [É1:3]). Ezen jellemzők együttesének eredménye az Esterházy-novella sajátos esztétikai hatása, amely a spontán linearitásban, a beszédszerűségben, az „íródo szöveg” képzetében ragadható meg. Ebbe a tendenciába illeszkedik az a fent tett megállapítás is, hogy számtalan olyan kapcsolatos mellérendelő viszony van az *Élet és irodalom*ban, ahol a logikai viszonyt nem jelzi egyértelműen kötőszó. (A szóbeliség érzetét egyébként több helyütt ellensúlyozza a választékos szóhasználat, például „az ég záp ajándéka”, illetve az olyan nyelvi lelemények, mint „erre a hacsakra lehet egy kiadót építeni”, amelyek az elbeszélés ironikus voltához járulnak hozzá.) Maga a novella mint szövegegész is több helyütt hangsúlyozza „hátravetett” jellegét, hiszen több síkon is elválaszthatatlanul kötődik hiposzövegéhez, a *Jegyzőkönyvhöz*.

Kertész szövegének építkezése bizonyos szempontból gyökeres ellentéte az *Élet és irodalom* mondatszerkesztésének. Mint már megállapítottuk, a mondatszerkesztés legfőbb sajátossága a betoldószerű építkezésmód, amelyet két tényező is megerősít: a számtalan közbevetés mellett a példákban néhány alárendelés is a főmondatot kettéhasítva ékelődik be a mondatba (például 9/1s ezúttal, 10ha következetességünkől jottányit sem engedünk, 9/IIán utol is érzük, az egyszerűbb szerkesztésmód [*9s ezúttal tán utol is érzük, *10ha következetességünkől jottányit sem engedünk] helyett; illetve a közbevetések szinte már végletekig fokozott túlfeszítettsége által, hogy szorosan összetartozó mondatrészek (például a predikatív viszony két összetevője) szokatlan távolságra kerülnek egymástól: a lelki felfrissülés e vágya, 3az a mindannyiunkban ott lappangó, olykor szinte természetesnek tetsző hajlam, 4/Ihogy önmagunkról magánemberként, 5egyáltalában emberként 4/IIgondolkod-

junk, 2/Imég csak fel sem vetődhetett volna bennem (J2 példamondat; kiemelés tőlem). Itt nem csupán az nehezíti meg az olvasást, hogy a 2. tagmondat alanya és állítmánya közé három tagmondat is bekerül, hanem hogy még ezek között is bonyolult egymásba skatulyázottsági viszonyok fedezhetők fel. Összefoglalva megállapíthatjuk tehát, hogy a *Jegyzőkönyv* szövege a par excellence balra építkező textus, amelyben a szöveg megalkotottságára a hierarchizáltság, a fokozott statikusság jellemző, ami a recepció folyamatában megfeszített kognitív tevékenységet követel meg.

Ez – az irodalmi szövegektől alapjában véve meglehetősen távol álló – mondatszerkesztés értelmezésünk szerint összekapcsolható a címben (*Jegyzőkönyv*) felvetett, részben extratextuális nyelvi-műfaji elváráshorizonttal, a novella nyelvi megformáltsága pedig felfogható a jogi szakzsargon paródiájaként. Ennek alátámasztására vessünk egy pillantást egy jogi szakszövegből származó részlet mondattani sajátosságaira. „A Vám- és Pénzügyőrségre háruló feladatok teljesítése során a szervezet szolgálati jogviszonyban álló tagja jogosult a vámterületre jogosulatlanul bevitt, vagy a vámfelügyelet alól elvont áru, illetve adózatlan jövedéki termék felderítése érdekében az illetékes vámhatóság vezetőjének határozata alapján belépni és ellenőrzést folytatni olyan helyiségben, ahol azonosított és ellenőrzött forrásból valószínűsíthetően a vámjogszabályok megsértésével árut, illetve a jövedéki törvény előírásait megszegve ásványolajat, vagy jövedéki terméket tartanak, tárolnak, illetve állítanak elő.”⁴ A szövegrészlet feltűnő sajátossága az erőteljesen balra építkező megfogalmazás, ezt támasztja alá például az a tény, hogy a névszói állítmány és állandó határozója közé tizennégy (!) mondatrész ékelődik be. A Kertész-elbeszélés stilisztikai bravúrja abban rejlik, hogy ezt a mondat szerkesztési sajátosságot nem kvantitatívan, hanem kvalitatívan karikírozza, mivel a túlfeszített balra építkezést a szintagmák szintjéről a mondat-tagmondat tartományába emeli.

2. A szövegköziség egyes elméleti kérdései

Ez az anyám szava, és nem szeretem, ha más is használja, bitorolja.

Mind Kertész Imre *Jegyzőkönyv* című elbeszélése, mind Esterházy Péter *Élet és irodalom* című szövege a posztmodern irodalomhoz sorolható művekre jellemzően rendkívüli tudatossággal használja ki az intertextualitás adta lehetőségeket, így az ezekben a szövegekben található intertextuális utalások vizsgálata igen fontos tanulsággal szolgálhat a két mű egymáshoz való viszonyának feltárásában, valamint iránymutatást adhat a novelláknak a magyar, illetve világirodalomba való beágyazottsága kérdésében.

Az intertextualitás vizsgálatok legelső feladatunk a használt terminológia tisztázása, mivel – ahogy erre Genette is rámutat⁵ – az irodalmi kuta-

tások ezen területének szakkifejezés-tárának egységesítése még korántsem ment végbe. Alapjában véve Gérard Genette-nek a *Palimpsestes. La littérature au second degré* című 1982-es tanulmányában⁶ közölt felosztást⁷ alkalmazom, mivel könnyen kezelhetősége és világos kategóriái miatt ez a tipológia felel meg leginkább céljainknak. Ebben a rendszerben intertextualitásnak nevezük „valamely szöveg effektív jelenlétét valamely másik szövegben”. Genette a tágabb értelemben vett intertextualitásnak öt alapesetét különbözteti meg: intertextualitás, paratextualitás, metatextualitás, hipertextualitás és architextualitás. Hogy feloldjam a tágabb és szűkebb értelemben vett intertextualitás közötti elnevezésbeli feszültséget, a gyűjtőfogalmat ezentúl szövegköziségnek fogom nevezni.

Nem tartozik ugyan Genette fogalomrendszerébe, de fontosnak tartom megemlíteni az allúzió Kulcsár-Szabó Zoltán által használt fogalmát,⁸ amely egyszerűen két szöveg kapcsolatát jelenti, megkülönböztetjük azonban metonimikus és metaforikus fajtáját, amelynek alapvető különbsége abban áll, hogy míg az előbbinél a vendégszöveg szintaktikailag, stilisztikailag és szerkezetében „belesimul” a törzsszövegbe, addig a metaforikus allúzió esetében a két szöveg értelmező kölcsönviszonyba lép egymással. Nyilvánvaló, hogy a második esetben rendkívüli fontosságra tesznek szert azon szövegelemek, amelyek dezautomatizálják a befogadási folyamatot, így felhívják a befogadó figyelmét arra, hogy szövegközi utalással áll szemben.⁹

Ezzel kapcsolatban vetődik fel a szövegköziség problémájában a szinkrón, illetve diakrón vizsgálat kontrasztivitása, illetve ezek esetleges együttes alkalmazásának lehetősége is. Minden referencialitást kizáró, csak a szövegekre támaszkodó értelmezéskor ugyanis a két szöveget egyenértékűnek kell tekintenünk, és azok párbeszédét kell vizsgálnunk; a történetiség, sorrendiség szempontjának figyelembevétele azonban inkább a két mű diakrón összehasonlítását sugallja.¹⁰

Szintén jó értelmezési keretet nyújthat az extratextualitás fogalma,¹¹ amelynek lényege, hogy a szövegben olyan szöveghely található, amely nem másik irodalmi mű valamely részletére, hanem az irodalmon „túli” tapasztalatra, illetve ismeretre utal. Így például az architextus és az extratextus közötti átmenetnek nevezhetjük a Kertész-novella címét (*Jegyzőkönyv*), amely él ugyan a műfaji sajátosságok felelevenítésének gesztusával, de nem irodalmi kontextusban teszi ezt meg, hanem egy hétköznapi szövegtípus kapcsán. (A cím és a szöveg viszonyának dinamikájára más helyütt részletesebben is kitérek.)

Fontos alapvetésnek tartom még, hogy egy szövegnek valamely más műben való szó szerinti megismétlésekor is kényszerűen megtörténik az adott részlet újraértelmeződése a megváltozott kontextus miatt,¹² így adott esetben elemzésnek fogom alávetni azokat a szöveghelyeket is, amelyeket az Esterházy-féle szöveg mindenféle változtatás nélkül emel át a Kertész-novellából.

3. A Jegyzőkönyv az intertextualitás hálójában

Óh jaj, meg kell halni, meg kell halni!

Babits Mihály egyik legtöbbet olvasott költeményében, az *Ősz és tavasz között*-ben a lírai én a kényszerű halállal való szembenézésre vállalkozik, amelynek keserűségét nem enyhítheti a bor adta vidámság, a gyermekkori emlékek, a barátok szeretete, sőt még maga az irodalom sem. Ami olyan mélyen rokonítja ezt a verset Kertész Imre elbeszélésével, az nem csupán a halál és az azzal való szembenézés motívuma („Látzólag a vonaton utazom, de a vonat már csak egy holttestet szállít. Halott vagyok.”, 39.) – igaz, Kertésznél nem csupán fizikai értelemben vett halálról van szó –, hanem a számvetés módja is, amelyet a két mű intertextuális beágyazottsága határoz meg. Az *Ősz és tavasz között* lírai éneje és a *Jegyzőkönyv* elbeszélője ugyanis egyaránt tisztában van az elmúlás elkerülhetetlenségével, ám a fájdalmat mégis valamelyest enyhítendő mindketten megidéznek a magyar, illetve világirodalom nagy alakjait, hogy jelenlétükkel tompítsák a megsemmisülés tragikumát. Így a *Jegyzőkönyv* Kertész Imre nevű elbeszélője intertextusok formájában Platónt, Camus-t, Mészöly Miklóst, Thomas Mannt, Csehovot és Ady Endrét idézi fel, hogy az az elviselhetetlen lét, amelyből az egyetlen kiutat a „két doboz alattó meg egy fél üveg rossz alban konyak” jelenti, mégis talán egy kicsit elviselhetőbb legyen.

A számtalan intertextuális utalás elméleti háttérét egy másik értelmezési konstrukcióban is megragadhatjuk: a (nyelvi) megelőzöttség posztmodern irodalmi tapasztalatával ebben a szövegben az elbeszélő személyes sorsát tekintve a sémákból való kitörés lehetetlensége kapcsolódik össze. Mindez azonban kiválóan megfér Zoltán Gábor észrevételével, amely szerint a *Jegyzőkönyv* „könnyedén és bájosan játszadozik el a korstílussá lett intertextualitással”,¹³ és szinte már sportot űz abból, hogy hogyan tud mindig újabb és újabb árnyalatokat felvonultatni a vendégiszövegek használatának módjában. A novellában rájátszások, – genette-i értelemben vett – plágiumok és idézetek néha finoman egymásba átcúszó sorozata jelenik meg, amely olyannyira átszövi a művet, hogy annak talán legfontosabb stílusalkotó eszközévé válik. A jelentősebb intertextusok áttekintésében a metonimikus allúziók felől fogok haladni a metaforikusabbak irányába, tehát a befogadást kisebb mértékben dezautomatizáló rájátszások felől az explicit módon megjelölt idézetek felé, bizonyos esetekben érzékeltetve az egyes kategóriákon belüli fokozati különbségeket is.

„A Keleti pályaudvar, mintha hirtelen a Gangesz partjaira érkeznék, épp valamely hindu ünnep alkalmával” (16.) – mondja a *Jegyzőkönyv* elbeszélője, mielőtt felszállna a bécsi vonatra. Ugyan az idézett részlet tökéletesen megáll az intertextuális kontextus ismerete nélkül is, interpretációjához azonban mindenképpen hozzátehet, ha a megidézett Ady-versek szűrőjén át értelmez-

zük újra. A *Tisza-parton* kezdősorára való utalás az adott szövegekörnyezetben több okból is ironikussá válik; egyrészt mert Kertész szövege a mozgásirány ellentétesre változtatásával visszajára forgatja az Ady-verssort („Jöttem a Gangesz partjairól”); másrészt mert a Gangesz-part, amely a versben szinekdochészerűen idézi fel a költészet idillikus világát, itt egy olyan hasonlat hasonlítója lesz, amelyben a hasonlított elemet „üszkös lábú koldusok, üvöltöző zsbárusok, alattomosan fürkész pillantású alkoholisták” jelentik. A másik, indirektebb módon felidézett mű *A Gare de l’Esten*, amely Párizs Keleti pályaudvarán játszódik. Az utalást *A Tisza-parton*hoz hasonlóan itt is inverzió kíséri: míg az Ady-vers lírai énje a „daloló Páris” felől tart a „magyar Temető” irányába, addig a Kertész-szöveg főhősének útja pont ellentétes irányú, Budapestről halad a szabadságot jelentő Bécs felé. Hogy Kertésznél Bécs – mint ahogy Adynál Párizs – nem csupán földrajzi helyként, hanem metaforaként is szerepel, a következő szöveghely bizonyítja: „Miért hittem, hogy Bécsbe utazhatom? Miért hittem, hogy más tehetek, mint amit eddig tettem? Rabként, a gondolataimat, a tehetségemet, az igazi lényemet eltitkolva éltem eddig, mert jól tudtam, hogy itt, ahol élek, egyedül rabként lehetek szabad.” (37.) Bécs tehát az önmeghaladáson keresztül elért szabadság metaforájává válik, Budapest pedig a rablét szimbóluma lesz.

A dátum megjelölésének¹⁴ módján (Ezerkilencszáz...) és a „motus animi continuus” fogalmának említésén keresztül Thomas Mann *Halál Velencében* című kisregényének nyitányára¹⁵ található utalás még a Kertész-novella elején. A két elbeszélést nemcsak az köti össze, hogy mindkettő egy halállal záruló utazásról szól, hanem hasonlóságot fedezhetünk fel a történetek elbeszélői, illetve a művekben szereplő leírásuk között is – „Gustav Aschenbach [...] költője mind a munka moralistáinak, akik vézna testtel, szűkös eszközökkel, az akarat mámorában okosan gazdálkodva, legalább egy időre meg tudják szerezni a nagyság hatóképességét.”, illetve „Keresztül-kasul döfködött, idegszálaim kötelékén függő, agyonsebzett testemen semhogy egyetlen dárdahegy, de már egy injekciós tű számára sincs többé hely.”

Tipológiai besorolás szempontjából a rájátszás és a plágium¹⁶ határvidékén tartózkodik a mű legtöbbször előforduló, ezáltal kiemelt mondata, a „nincs bennem szeretet”, amely összesen hétszer szerepel a szövegben, ebből négyszer az elbeszélőre (16., 21.), kétszer a vámosra (18., 23.), egyszer pedig – pozitívba fordítva – a vámtisztre (36.) vonatkoztatva. Ez a mondat visszautal a *Jegyzőkönyv* mottójára, a Miatyánkból vett részletre, illetve az ezt követő, szintén paratextus jellegű szövegrészre, amely nyelvileg is elválik a mű egészétől, hiszen meglehetősen elidegenítő többes szám első személyű igealakokat használ. Itt az elbeszélő a mű megírásának céljaként nem a hipotextusként megjelölt „másik” jegyzőkönyvvel szembehelyezkedő „ellenigazság” megfogalmazását tűzi ki, hanem a *gyónás gesztusát helyezi előtérbe*, hiszen a narrátor a mű során többször is elköveti a részvétlenség bűnét.¹⁷

Tartalmi elemzése mellett azonban érdekes lehet végigkövetnünk ennek a szöveghelynek az irodalmi műveken átívelő útját, amelynek eredeti előfordulása Pál apostol korinthusiakhoz szóló első levelében található és Károli Gáspár fordításában a következőképpen hangzik: „Ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólok is, szeretet pedig nincsen bennem, olyanná lettem, mint a zengő ércz vagy pengő czimbalom” (1Kor 13:1). Ezt az idézetet nem más, mint Esterházy Péter használta fel intertextusként *A szív segédigéi* című regényében, méghozzá centrális helyen, a két nagy kompozíciós egység határán: „Zengő érc vagyok és pengő cimbalom! Rohadjon meg mindenki. Gyűlöllek.”¹⁸ Kertész írása így egyszerre idézi meg ezt a két szöveghelyet, sőt ha továbbkövetjük az idézetet az *Élet és irodalomban* elfoglalt helyére, észrevehetjük, hogy ott szinte már végigkövethetetlen hálózatot alkot Pál apostol levelével, *A szív segédigéivel* és a *Jegyzőkönyvvel*.

Az intertextuális utalások következő szintjét egy olyan plágium alkotja, amely tipográfiailag ugyan ki van emelve dőlt betűs szedésével, a befogadást nyelviileg deautomatizáló tényező azonban nem fedezhető fel benne.¹⁹ „Az ember mindenképpen hibás egy kicsit” (12.) – ez a mondat forrásszövegében, Albert Camus *Közöny* című regényében a következő kontextusban jelenik meg: „Kedvem lett volna hozzátenni, hogy hiszen én nem tehetek róla, de lenyeltem a mondókámat, mert eszembe jutott, hogy ezt már a főnökömnek is mondtam, egyébként is mit jelent ez? Az ember mindenképp hibás egy kicsit.”²⁰ Szembetűnő hasonlóság, hogy mindkét mű elbeszélője halálesetre reflektálva fogalmazza meg a mondatot: Kertész „betege”, Mersault pedig édesanyja halálával kapcsolatban. Szintén összekötő kapcsot jelent a két mű között az a tény, hogy a bűnösség érzetét semmilyen konkrétan megnevezhető bűnnel nem lehet összekapcsolni, Molnár Sára megfogalmazásában „a bűnösségérzet racionalizálhatatlan”.²¹

Proksza Ágnes *Döntés és ítélet* című tanulmányának V. részében részletesen foglalkozik Kertész Imre munkássága és a *Közöny* közötti kapcsolódási pontokkal a *Sorstalanság* viszonylatában. Fő megállapítása, hogy Köves Gyuri a mersault-i figura inverziós újraírásaként értelmezhető: Mersault idegen a világban, és ebben a számára idegen világban próbál meg ellenállást kifejteni, ami a gépezet olajozott működése következtében az életébe kerül; Köves szintúgy idegenként mozog ugyan a világban, nem érti annak működését, ebből azonban nem vonja le azt a következtetést, hogy a világ maga is értelmetlen lenne. A Camus-regényben tehát a mások által racionálisnak feltételezett világ irracionalitásának élménye jelenik meg, Kertésznél pedig az olvasó számára totálisan abszurdnak ható világban a racionalitás abszurdig felfokozott keresése.²² A *Jegyzőkönyv* ennél direkter nyúl vissza a camus-i alapképlethez, sőt a végletekig fokozza azt. Ennek a novellának a főhőse, Kertész Imre ugyanis nemcsak a világtól, hanem önmagától is abszolút elidegenedik, olyan viselkedésmintákban kénytelen mozogni, amelyeket nem érez sajátjá-

nak:²³ Kertész számára tehát az ellenállásnak még csak az a lehetősége sem adott, amely Mersault számára: az eleve tudottan irracionális világ irracionális működésével saját elkerülhetetlen meghasonlása miatt képtelen szembe szállni. Értelmezésem szerint Kertész halálát a mű végén tehát nem önmagában az őt ért agresszió, hanem az azzal való szembehehelyezkedésnek – az adott személyiség számára – szükségszerű kudarca okozza.

Mivel a novellában nem jelöltettek idézőjellel, a következő három szöveghelyet is a plágiumok körében helyeztem el, de fontos megjegyezni, hogy éles cezúra van e három intertextus és a fent említett Camus-plágium között, hiszen ezek olyan nyelvi elemeket tartalmaznak, amelyek az olvasó számára már teljesen egyértelművé teszik, hogy vendégszövegekről van szó. Kétszer is szerepel a szövegben a Csehovtól átvett „*Lelkemre és becsületedre mondom, Kátya, nem tudom*” (16., 20.) – itt a dezautomatizáció nyelvi eszköze a Kátya név, amelynek a *Jegyzőkönyv* kontextusában szó szerint véve semmiféle relevanciája és referenciája nincs; hasonlóképpen értelmezhetetlen önmagában a Camus-tól származó „*Miért, mondja, miért lőtt egy földön elterülő testre?*”²⁴ Erősen metaforikus volta és tipográfiai eszközökkel is jelölt verses formája miatt hat idegennek a „*Mindent, mindent, / mindent értek, / mindent átlátok már! / Hol lóid szárnyát hallom suhogni...*” (Wagner: *Walkürök*).²⁵

Ezek közül részletesebben csupán a *Közöny*ből átvett intertextussal fogok foglalkozni, hiszen – ahogy már korábban is utaltam rá – ez a mű fontos referenciát képezhet a Kertész-életmű értelmezésében. Molnár Sára a *Közöny* és a *Jegyzőkönyv* közötti igen fontos párhuzamként megállapítja a művekben szereplő vád irracionális voltát. Camus-nél a vizsgálóbíró indokolatlan módon azon akad fenn, hogy miért lőtt bele Mersault még négyszer a földre került testbe.²⁶ „A *Jegyzőkönyv* írója (sic!) ezer schillinget bevallott, aztán még hármat (1+3). Az egy az nem bűn, a négy illetve a három már igen.”²⁷ A művek alapvető szerkezetére vonatkozó megállapításként egyetértek ezzel az állítással, viszont meg kell jegyezni, hogy a vámos szerint már az eredetileg bevallott ezer schillinges összeg is „»túl van«, valamin, amit hamarjában nem pontosan értek” (19.).

A *Jegyzőkönyv* törzsszövege számtalan intertextust tartalmaz, ám ezek közül csak négyet tekinthetünk valódi idézetnek, és e négy szöveghely között is pontos sorrendet állíthatunk fel a metonimikusság, illetve metaforikusság tekintetében – ebben a körben elsősorban annak a vizsgálatára érdekes, hogy melyik idézet mennyire reflektált, tehát hogy a novella szövege maga mennyire mutat rá „idegenségükre”. E szempontrendszer szerint a sort egy *Közöny*-idézet²⁸ indítja: „Mi történhet velem? »A francia nép nevében fejemet veszik egy köztéren?» – töpreng az elbeszélő. A modalitás megváltozásából láthatjuk, hogy az elbeszélő itt nem egyszerűen szövegszerűen, hanem annak fabuláját felidézve is utal a *Közöny*re, gyakorlatilag azt a kérdést teszi fel, hogy neki is ugyanaz a sors fog-e jutni, mint Mersault-nak.

Még a mű elején idézi L. főorvos Szókratész védőbeszédének legvégét: „Én halni indulok, ti élni; de hogy kettőnk közül melyik megy jobb sors elé, az mindenki előtt rejtve van, kivéve az istent.” (12–13.) Ebből a szövegből egy olyan ember képe bontakozik ki, aki ugyan tisztában van az ellene hozott ítélet igazságtalanságával, mégis sikerül megőriznie a számára legfontosabb értéket, a szabadságot, amely személyisége autonómiájának a záloga.²⁹ Ezt az intertextust tekinthetjük a mű végét fordítottan előrejelző anticipációnak is, hiszen „Kertész” halálát a mű végén a szabadságra való esély elvesztése, a rablétből való kitörés kísérletének kudarca okozza.

Mindösszesen két³⁰ olyan intertextus van a szövegben, amelynek pontos származási helye meg van jelölve. Ebből az egyik esetben az idézet különleges válfaját alkotó önidézet lehetőségével is él a szerző, és ezt explicitté is teszi: „De nem tűnődhetem tovább, szólítanak; »most sietve ugrott hát talpra, hogy az irodába kövesse a vámost«. Ott ültek mind, a szürke emberek. »Egyikük cigarettázott, a másik valamiféle irományok közt lapozgatott, a harmadik őt fürkészte – ködös tekintete előtt úgy összemosódtak, hogy Köves végül egyetlen, háromfejű, hatkezü gépnek látta őket«: saját prófétikus szavaim, *A kudarc* című regényemből.” (29.) Ez a részlet tovább árnyalja azt a világnézeti kérdést, amelyet már tárgyaltunk a *Közöny*-allúziókkal kapcsolatban: a világ eszerint ugyanis nem csupán eleve tudottan, hanem szükségszerűen irracionális, és csupán az elbeszélő hibája, hogy ebbe a szükségszerűségbe nem nyugszik bele.³¹ További hasonlóságként említhető meg *A kudarc* és a *Jegyzőkönyv* között, hogy a vámosfigurák mindkettőben arctalanok, nem emberi mi voltuk a hangsúlyos, hanem csupán az államhatalom képviselőiként lépnek fel.³² Szintén megjelenik a racionális alapon megmagyarázhatatlan bűnösségérzet a főhősben, amely *A per*, a *Közöny* és a *Kertész*-novella legfontosabb összekötő motívumát jelenti.³³

A szakirodalomban megoszlanak a vélemények ennek a szöveghelynek a *Jegyzőkönyv*-be való beemeléseinek szerepéről: Vári György szerint elsősorban „a történelmi szituációk homogenitását” mutatja a kertészi világképben,³⁴ Molnár Sára viszont azt hangsúlyozza, hogy „míg Köves a hatalomnak való kiszolgáltatottság zárt világán belül maradván mentiséget keres a vámosok előtt, a *Jegyzőkönyv* elbeszélője ugyanebben a helyzetben átlátja a mentiségek hiábavalóságát, a törvény »törvénytelenységét«”.³⁵ Ebben az esetben inkább Vári György interpretációjához állok közel, mert a novella narrátora felismeri ugyan, hogy a vámos kérdése olyan viselkedésre kényszeríti, amelyet nem érez magához méltónak, mégsem képes kilépni ebből a helyzetből, sőt „az őt ért agresszió” végül is a halálát okozza.

Végül elérkeztünk a szöveg legmetaforikusabb allúziójához, amelyben a lehető legformálisabban, irodalmi szövegben némiképp szokatlan módon az intertextus után zárójelben neveztetik meg a forrásszöveg szerzője és címe: „Az ítélet nem egyszerre jön, az eljárás maga válik lassanként ítéletté (Franz Kafka:

A per)." (31.) Az eredeti műben ezeket a szavakat a pap mondja Josef K.-nak a domban,³⁶ utalva arra, hogy K. már semmit nem tehet pere ügyében. A *Jegyzőkönyv* elbeszélőjének történetét rokonítja Josef K.-éval az a tény, hogy egyikük sem ismerheti meg az ellenük felhozott valós vádat;³⁷ fontos különbség azonban, hogy míg *A per* történetének idejét a narratíva számtalan eszközzel elbizonytalanítja, sőt még a főhős nevét sem tudjuk meg, így a regény esetében kiemelt fontosságú értelmezési móddá válik a művet kortalan, egyetemes, ontológiai helyzet- és emberértelmezésként felfogó olvasat, addig a *Jegyzőkönyv* az univerzális mellett az aktualizáló értelmezést is implikálja.

4. A Jegyzőkönyv és az Élet és irodalom mikro- és makroszintű kapcsolatai

Ubi maior, minor (non) cessat

„Nem elég tartozni valahová, hanem pontosan tudni kell, hová nem tartozom: ez Kertész Imre patriotizmusa. Különbözik az enyémtől. De az enyém az övétől lesz pontosabb” – írja Esterházy Péter íróársának hetvenedik születésnapján,³⁸ és akár – Szirák Péter szavával élve – „ikerelbeszélések”³⁹ vonatkozásában is írhatta volna ezt a mondatot. Esterházy Péter novellája ugyanis újraértelmezi, tovább-, felül- és átírja, sőt részben dekonstruálja a *Jegyzőkönyvet*, és bár nem azonosul annak világnézetével, saját világlátását a Kertész-mű kontextusában definiálja.

„A jegyzőkönyvet vagy aláírom így, vagy sehogy, hangzik a válasz” – olvashatjuk a Kertész-szövegben (32.) a mű fiktív hiposzövegével, a bevezető részben is említett „ama másik” jegyzőkönyvvel kapcsolatban: ennek a jegyzőkönyvnek tehát az a sajátossága, hogy igényt tart az eseményekről szóló egyetlen hiteles beszámoló szerepére,⁴⁰ ám a *Jegyzőkönyv* továbbírható, sőt tovább is íródik Esterházy műve által.

A kortárs magyar irodalom ismerői számára szinte már evidencia, hogy Esterházy Péter műveinek forma- és stílusalkotó sajátosságát adják az intertextuális kapcsolatok, ahogy Wernitzer Julianna fogalmaz, „az idézet az Esterházy-próza esztétikai, poétikai, ontológiai jegyeit is szervezi”.⁴¹ Az is köztudott tény, hogy Esterházy általában nem bánik kesztyűs kézzel a nagy elődök szövegeivel: „Emlékszem, hogy Camus-nél van egy éjszaka – és nem érdekel engem akkor sem egzisztencializmus, se előre, se hátra, se barátság... nekem az a szélséperre, szélcsiszolta égbolt kell.”⁴² Kertész Imre *Jegyzőkönyve* ebből a szempontból is különleges bánásmódban részesül, hiszen az egész életműben példátlanul mondható, hogy egy Esterházy-mű szerkezetét ilyen mértékben és ennyiféle módon határozza meg egy másik szöveg jelenléte. A Kertész-novella mellett természetesen számtalan más textusra is utal az *Élet és irodalom*, ezek módszeres vizsgálatától azonban itt eltekintek.⁴³

Az *Élet és irodalom* két egymás hatását fokozó utalást tartalmaz, amelyek egyértelművé teszik, hogy ez a novella gyakorlatilag nem érthető, nem olvasható a *Jegyzőkönyv* ismerete nélkül: az egyik a mű kiemelt helyén, paratextuális pozícióban található ajánlás (43.), amely Genette szerint mindenképpen a megnevezett személytől származó morális, szellemi, illetve esztétikai támogatásra, pontosabban ennek igényére utal;⁴⁴ a másik pedig az erre felelő szöveghely az elbeszélés közepe körül: „Mert ettől a mondattól, akár egy véres látomás, földéződött bennem, átkozott irodalom, Kertész Imre *Jegyzőkönyv* című írása [...]” (68.) Ennek a passzusnak többek között az az érdekessége, hogy semmissé teszi azt a meglehetősen naiv feltételezést, hogy az Esterházy-szöveg elbeszélője azonos lenne írójával,⁴⁵ hiszen az író, vagy ha jobban tetszik, az implicit szerző (Wayne Booth és Seymour Chatman fogalma⁴⁶) eddigre már számtalan szöveghelyet idézett fel a *Jegyzőkönyvből*, a perszonális elbeszélőnek viszont csak most tűnik fel a két mű közötti (illetve számára a mű és az – egyébként fikcionális – valóság közötti) párhuzam. Csak részben értek egyet Vári György azon megállapításával, hogy „[az Esterházy-szöveg elbeszélője] maga is éppúgy jár el, ahogy a *Jegyzőkönyv* narrátora teszi. A vámos kérdését ő is belerendezi egy előzetesen adott értelmezési keretbe – Kertész Imre *Jegyzőkönyv* című szépirodalmi narratívájába.”⁴⁷ Ez azonban csak a dolog egyik fele: mind a Kertész-féle, mind az Esterházy-féle elbeszélő a narratíva *kettős preformáltságát* exponálja, tehát azt hangsúlyozzák, hogy az események értékelésében egyaránt szerepet játszanak irodalmi és nem irodalmi sémák. Kertésznel a legfontosabb előzményeket *A kudarc* című regény, illetve Auschwitz és az államszocializmus időszaka jelenti, az Esterházy-narrátor számára pedig a *Jegyzőkönyv*, valamint a *Hahn-Hahn grófnő pillantása*.⁴⁸ A nem fikcionális sémák különbözőségének kimondása tekintetében az *Élet és irodalom* talán a legjelentősebbnek a nemzedéki különbség artikulációja nevezhető.⁴⁹ Fontos viszont megjegyezni azt is, hogy az *Élet és irodalom* minden hasonlóság ellenére expressis verbis szakít a Kertész-szöveggel,⁵⁰ megkérdőjelezvén annak világlátását (erre a későbbiekben részletesen is kitérek).

A szövegben számításaim szerint tizenégy olyan szöveghely van, amelyek mondat-szinten is megidézik a Kertész-novellát, ezeket a Függelékben megtalálható táblázat tartalmazza az Esterházy-szövegben való előfordulásuk sorrendjében. Már pusztán ezen szöveghelyek oldalszámainak összehasonlításából láthatóvá válik, hogy az *Élet és irodalom* megbontja hipotextusának, azaz elődszövegének *alapvetően lineáris időszerkezetét*. Ugyan a Kertész-féle szöveg nem él az idődeixis eszközével abban az értelemben, ahogy azt Tátrai Szilárd *Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége* című munkájában definiálja, a *Jegyzőkönyv* időpont-megjelölései ugyanis főként anaforikus módon működnek, és nem a nyelv és kontextus kapcsolatán alapulnak. A novella kommentáló és visszaemlékező részekkel tarkított, azonban alapvetően lineáris időszerkezetét támasztja alá, ha kiragadva sorba rendezzük az abban található

időmegjelöléseket: (A) „Ezerkilencszáz... egy szép áprilisi napján” (8.); (B) „aznap este” (9.); (C) „éjszaka” (9.); (D) „másnap kora reggeli” (12.); (E) „elutazásom előestéjén” (14.); (F) „egész éjszaka” (15.); (G) „négy órakor” (15.); (H) „tizenkét órára” (22.); (I) „1991. április 26-án” (30.); (J) „tizötvenegy” (34.); (K) „jó negyed óra múlva” (35.). Amint látható, a szöveg szinte teljesen kontinuuosan tájékoztatja olvasóját az idő múlásáról, egyetlen hiátust fedezhetünk fel: nem tudható, hogy az (A)-ban megjelölt nap és az utazás (I)-ben világossá tett napja között pontosan mennyi idő telt el. Eleinte egyébiránt az intertextusként is megjelenő Kafka-regénynek, *A pernek* az időkezelését juttathatja eszünkbe a Kertész-novella eljárása, hiszen az időkoordinátákat nagyon pontosan megosztja velünk, csak éppen a koordinátarendszert nem ismerhetjük. Ez a koncepció az (I) időmegjelöléssel borul fel; megjegyzendő azonban, hogy mivel a pontos dátumot nem magából a törzsszövegből, hanem csak az elbeszélő által több eszközzel is hiteltelenné tett fiktív hiposzövegből, a „másik” jegyzőkönyvből ismerjük meg, a szöveg nem vonja vissza teljesen ezt a megközelítést sem.

Kissé bonyolítja azonban a helyzetet az írás igeidő-használata. Ahogy ez a *Jegyzőkönyv* paratextusaiból kiderül, a szöveget alapvetően retrospektív narrációnak kellene jellemeznie, hiszen jegyzőkönyvet csak már megtörtént eseményekről, múlt időben írhatunk. A szöveg első néhány mondata még teljes egészében meg is felel ennek az elvárásnak,⁵¹ nem sokkal ezután már azonban az alapvetően múlt idejű történetmondásba jelen idejű mondatok is ékelődnek.⁵² Nota bene még olyan mondatok is előfordulnak, amelyekben egyszerre található jelen és múlt idejű igealak,⁵³ egy idő után pedig a narráció grammatikai ideje teljesen átcsúszik a jelenbe, meghíúsítva az előzetes olvasói elvárásokat. Ennek az oka nézetem szerint egyetlen dologban keresendő: így készíődik elő a szöveg utolsó mondata („Halott vagyok.”, 39.), amely a befogadóhoz forduló elemi erejű kiáltás, Heidegger szavával élve negatív *Eigenzeit*-pillanat,⁵⁴ és mint ilyen, képes visszamenőleg átstrukturálni a mű alapvetően lineáris időszerkezetének egészét. Ezen az alapon vitába kell szállnom Scheibner Tamás azon kijelentésével, hogy a zárómondat a narratíva megalkothatatlaná válna,⁵⁵ ez véleményem szerint ugyanis csak akkor következne be, ha a Kertész-szöveg konzekvensen végigvinné a retrospektív nézőponttal összekapcsolódó grammatikai múlt időt, és a szöveg utolsó mondata a következőképpen hangozna: * „Halott voltam”.

Az *Élet és irodalomban* gyakorlatilag a *Jegyzőkönyv* időszerkezetének a teljes dekonstrukcióját figyelhetjük meg: találhatóak ugyan a szövegben a Kertész-novellához hasonló időmegjelölő szavak, szerkezetek („napok óta”; „mostában”; „még a nyáron”; „másnap reggel”; „előző este”), de mivel ezek nem alkotnak összefüggő hálózatot a szövegben, a deiktikus utalások rendszere a levinsoni értelemben vett deiktikus centrumnak (a „most” pillanatának) tisztázása nélkül⁵⁶ referenciáját veszti, összedől. Így például a szövegben előbb

van szó a visszaút eseményeiről,⁵⁷ mint hogy az elbeszélő a Keleti pályaudvarra érhetne, hogy egyáltalán elinduljon Bécsbe (63.). Ez a tudatfolyam sajátosságait mutató szerkesztésmód lehetővé tesz olyan megoldásokat is, mint például két, időben és térben egymástól távol lévő kép – az egyik a vonatútról, a másik az esti vacsoráról származik – egymás mellé montírozása.⁵⁸ Ennek következménye, hogy dramaturgiailag sem követheti az Esterházy-féle szöveg a *Jegyzőkönyv* tetőpont felé haladó, feszültségfokozó szerveződését.

Az *Elet és irodalom* egészét átszövik a Kertész-szövegre való ironikus kifordított utalások, „ellenallúziók”, V. Žmegač kifejezésével élve a kontrasztív intertextualitás példái, amelyek a *Jegyzőkönyv* ismeretében gyakran nemcsak motívum szinten, hanem nyelvi beágyazottságuk hiánya miatt is komikus hatást keltenek. A *Jegyzőkönyv* elbeszélője például maga döntötte el, hogy Bécsbe szeretne utazni, az Esterházy-szövegben a kiadótól származott a meghívás (lásd (1) és (1*) mondat); Kertész elbeszélőjét nem érdekli a pénz (23.), míg Esterházyé garasoskodó (63.); elindulás előtt egyikük Verdi *Requiem*-jét hallgatta az Operában (14–15.), másikuk Beethoven *Hetedik*-jét, miközben az „alsógatyáját” vette föl (62.).

Ennek a játéknak a csúcspontját a két elbeszélő táskájának különbözősége, illetve ennek szövegbeli megjelenítése jelenti. Amint a (4)-(4*) mondatpárból kiderül, az Esterházy-szöveg parafrázeálja a *Jegyzőkönyvet* azért, hogy az elbeszélőnek ne kelljen a Kertész-elbeszélő által viselt „vállon lógó válltáskát” hordania, ezt a hiátust meglehetősen formálisan jelöli is három pont segítségével. Az eljárás értelme azonban csak később tárul fel, amikor a vámos mindkettejükkel kipakoltatja táskájukat (pontosabban a *Jegyzőkönyv*-ben a zsebet). „Papír zsebkendő, villamosbérlet, bugylibicska, hamuba sült pogácsa” (20.) található Kertésznél, míg Esterházynál „kavicsdarab, tollbetét, aprópénz, kulcs” – az elbeszélő kommentárja szerint „egy, a magyar mindennapok valóságából kiszakított, preparálatlan értelmiségi aktatáska” tartalma (72.). Természetesen végletekig ironikus formába öntve ugyan, de megint a fő filozófiai kérdés kerül elő: hogyan akarja a *Jegyzőkönyv* elbeszélője valóságosnak beállítani történetét, ha egyszer a népmesékből ismert motívumot tart a válltáskájában.

Ezeknek az ellenutalásoknak egy kiemelten fontos példányát jelentik a könyvek, amelyeket a két elbeszélő olvas, hiszen az ezekben olvasottak tartalma mintegy párhuzamos történetként végigköveti mindkét szöveget. Kertész elbeszélője Dalí naplóját olvassa a 2000 című folyóiratban (16–17.), ahol egyébként maga a *Jegyzőkönyv* is megjelent, Esterházyé pedig egy Malamud-regényt (64–65.). A főszereplő neve alapján egyértelműen kiderül, hogy a *Dubin megannyi élete* című könyvről van szó, amely egy olyan férfiról szól, aki biográfiákat ír és emberi sorsokat tanulmányoz annak érdekében, hogy minél többet tudhasson meg általuk a világról.⁵⁹ Újabb adalék élet és irodalom viszonyához: gyakorlatilag ugyanezt teszi meg Esterházy Péter, az író is a *Jegyzőkönyv*-vel kapcsolatban.

Különös figyelmet igényel a két mű viszonya szempontjából az *Élet és irodalom* zárata, amely a Kertész-szöveg már említett konkrét felidézésével kezdődik, majd folytatódik a *Jegyzőkönyv* záró bekezdésének egyes szám harmadik személybe átírt záró bekezdésével ((10) és (10*)) mondat). Ezután a (11) mondatban negatívba fordítva veszi át azt a helyet, ahol a Kertész-novella metonimikusan felidézi Auschwitzot a vámostörténet értelmezési kereteként, és hozzáteszi: „az évezredek óta gyötört, idomított satöbbi”, amivel önmagában ironikussá teszi, „lerántja” a patetikus szövegrészt. Ráadásul ezt a „satöbbi”-t Esterházy a (9*) szövegrészből veszi át, ahol Kertész narrátora elolvassa a vonaton történekről szóló, vámosok által írt jegyzőkönyvet – azt implikálja tehát ezzel, hogy amennyire Kertész számára nem tudtak hiteles képet adni az eseményekről annak a szövegnek a szavai, olyannyira nem fogadható el számára az, hogy a *Jegyzőkönyv* világlátását „egy tragizáló horizontban rögzíti”.⁶⁰ A „satöbbi” szó ezután még kilencszer fordul elő a novella végéig, ráadásul egyszer a vámos szájából hangzik el, ami „cinkosává” (72.) teszi a narrátornak: személyes kapcsolat alakul ki tehát köztük, ez pedig a Kertész-szöveg világában lehetetlen lett volna, hiszen ott a vámos kizárólag egy intézmény képviselőjeként, nem emberként jelent meg. Az *Élet és irodalom* utolsó bekezdésében a már megidézett (10*) mondatot írja újra tagadóba fordítva, ami kétélű gesztus – hangsúlyozza a két világkép szembenállását, ugyanakkor a szó szerinti idézettel megerősíti a két mű elválaszthatatlanságát is: „Nem vagyok halott. Hanem mint a vadállat, fürkészve figyelek.” (74.)

5. Valóság és irodalom, referencialitás és szövegelvűség viszonya az *Élet és irodalomban* és a *Jegyzőkönyvben*

A szó nem tör csontot, mondja Mikszáth. De.

Szöveg és valóság viszonyának vizsgálata Esterházy Péter pályájának egyik legfontosabb nyelvfilozófiai kérdésfelvetése. A probléma megközelítése során legjelentősebb elméleti kiindulópontként Ludwig Wittgensteinhez nyúl vissza,⁶¹ aki szerint a nyelv és gondolkodás között fennálló kapcsolat limitált, a nyelvvel élni mindösszesen annyit tesz, mint a szavak, mondatok meghatározott felhasználási módjainak résztvevőjévé válni.⁶² „Én azt is szoktam mondani, hogy ha írás közben egy gondolatom támad, fölugrok, és addig járkálok, míg el nem felejttem, és akkor folytathatom a munkát” – jegyzi meg Esterházy *A szavak csodálatos életéből*⁶³ című kötetben, amely a *Mindentudás Egyetemén* 2003 szeptemberében elhangzott előadásának bővített változatát tartalmazza.

Itt Esterházy Péter szembeállítja a tudományos, filozofikus, teológiai és irodalmi szemléletmódot mint a világ megismerésének lehetséges módozatait, hangsúlyozva, hogy a szövegből „nem lehet kifelé mutogatni”, utalva a witt-

gensteini formulára, amely szerint „Die Grenzen meiner Sprache bedeuten die Grenzen meiner Welt”, azaz hogy nyelvem határai egyben világom határait is jelentik.⁶⁴ Ez a nézet visszavezethető Wilhelm von Humboldt téziseire, amelyek szerint nyelv és világnézet között elválaszthatatlan kapcsolat áll fenn.⁶⁵ Gyakorlatilag ugyanezt a tételt fejt ki Esterházy az *Élet és irodalomban*: „Következésképp, ha nincs mondat, nincs valóság, legalábbis nem tudok mit kezdeni vele. Nem tudok ránézni; nem állítom, hogy kezdetben vala a szó vagy az értelem vagy az erő vagy a tett, csak ezt a ránézni-nemtudást állítom.” (61.) Kertész keserűen továbbfejleszti ezt a tézist, hiszen a *Jegyzőkönyv* felfogásában nem elég a közös anyanyelv a közös világlátáshoz: egyik értelmezésben a két szereplőt kommunikációképtelenné teszik azok a szerepek, amelyeket a diktatórikus politikai rendszer ötven éve rájuk szabott,⁶⁶ más felfogásban pedig – wittgensteini értelemben vett – nyelvjátékba kényszerülnek. Utóbbi felfogást támasztja alá az, hogy a vámos megszólalásai a vámosszerepéhez kapcsolódó nyelvi sémába beilleszthető mondatokra korlátozódnak.⁶⁷ Szintén Wittgensteinre utal akkor az Esterházy-novella, amikor közli: „De azért mégiscsak úgy áll a dolog, hogy a szónak nincs jelentése, csak szóhasználat van, most viszont épp a használatról nincsenek közös elképzeléseink.”⁶⁸ (47.)

Egyértelműen megállapítható, hogy az *Élet és irodalom* által felvetett egyik legfontosabb problémakör a szöveg és valóság viszonya. Maga a cím egyébként többszörös intertextuális allúzió: egyrészt utal Kemény Zsigmond ugyanilyen című esszéjére, másrészt a Kölcsey és Szemere által szerkesztett *Élet és irodalom*ra, illetve napjaink irodalmi-közéleti hetilapjára. Az Esterházy-életmű ismerőjének szintén beugorhat Johann Wolfgang von Goethe *Dichtung und Wahrheit* című önéletrajza; a Goethe „körüli” szekunder irodalmat nem először emeli be munkásságába Esterházy, hiszen az 1979-es *Termelési-regény* második része az *E.* följegyzései* címet viseli, amely viszont Johann Peter Eckermann *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens 1823–1832* című művére utal.⁶⁹

A két elbeszélés mondatgrammatikai vizsgálata során *A mondat grammatikájának stílusértéke a Jegyzőkönyvben és az Élet és irodalomban* című fejezetben már igyekeztem bizonyítani, hogy az Esterházy-elbeszélés esztétikai hatása szorosan összefügg az író szövegnek a mondatszerkesztésből következő képzetével. Nem kell azonban ágrajzokat készítenünk ahhoz, hogy megállapítsuk: a szöveg játékot űz az olvasóval saját szövegszerúségével kapcsolatban.⁷⁰ „Nem jó ez a hasonlat; most próbáltam ki fejben a Mátyás királyt, hogy olyan volnék, de az se jobb” – olvashatjuk a novellában (60.). Ebben a részletben az elbeszélő és az író összecsúszni látszanak egymással, ami a szövegvalóság viszonylatában ambivalens értékkel bír: az „én most azt írom, hogy” gesztusa egyrészt kimutat a szövegből a valóság felé, másrészt viszont fikcionál is, hiszen felhívja az olvasó figyelmét arra a tényre, hogy amit olvas, szép-

irodalmi mű, tehát kitaláció. Egy másik – ugyan nem szépirodalmi – szövegében azonban rámutat Esterházy, hogy mennyire szabad ezeket a játékokat komolyan venni, mondván: „A mai szerzőt a szöveg teremti.”⁷¹

Szintén megjelenik a szöveg és valóság viszonyának problematikája az *Élet és irodalom* ikerelbeszélésében, a *Jegyzőkönyvben*, amelynek főhősét „Kertész úr”-nak hívják, és amelynek elbeszélője saját könyveként utal Kertész Imre *A kudarcára* (22., illetve 29.). Míg az Esterházy-szövegben oldalakon át tartó elmélkedések találhatók az élet és irodalom témájáról, Kertésznél egyetlen erre vonatkozó mondatot találunk: „Az élet, lám, utánozza a művészetet, de csakis az olyan művészetet, amely az életet vagyis a törvényt utánozza.” (33.) Ez a mondat – már meg sem lepődünk – újabb intertextus, amely Oscar Wilde-nak a *The Decay Of Lying* című párbeszédese formában megírt elmélkedéséből származik.⁷² A szöveg hely érdekessége az, hogy a *Jegyzőkönyv* mind a művészet, mind az élet kategóriájához szövegszerű referenciát társít: a művészethez *A kudarc* című regény világa, míg a valósághoz az aktuális textus, a *Jegyzőkönyv* által létrehozott „valóság” kapcsolódik.

Talán erre adott válasznak tekinthetjük az *Élet és irodalom* következő mondatát: „Láttam őt, hosszú, hajlott, nehéz alakját [...], láttam egyenként a mondatait, a lassú, hajlott nehéz mondatokat [...]” (69.) Nem explicit módon ugyan, de a párhuzamos mondatszerkesztés alapján meglehetősen egyértelműséggel az a kérdés vetődik itt fel, hogy vállalható-e a Kertész-szöveg által képviselt művészeteszmény, amely a mű konstruált világának értelmezési fókuszát az Auschwitzra való allúzióval bizonyos fokig kiutalja az irodalom köréből.⁷³ Ennyiben a Kertész-szöveg nem csupán a vámostörténetet, hanem Auschwitzt, illetve a Rákosi-korszak terrorját „emeli életértelmezéssé”, ami bizonyos értelemben szakítást jelent a *Sorstalanságban* megjelenített világgéppel, mert ott a mű végén Köves az Auschwitz-élmény hétköznapiságát hangsúlyozza, elutasítja annak sérthetlenné emelését.⁷⁴ Ez a két mű nyelvének különbségében is megjelenik, hiszen ott Köves nem tud mit kezdeni az Auschwitz-pokol metaforikus azonosítással,⁷⁵ a *Jegyzőkönyv* már idézett passzusai viszont, a *Sorstalanság* nyelvi megformáltságával szembehelyezkedve értelmező metafora és szinekdoché formájában idézik fel a haláltáborok élményét.⁷⁶

„[...] hallgatás, morgás, gyanakvás, számla, virág, kipellengérezés, ebéd, levél, mentőautó, racizás, tábor, cukorbaj, nyugdíj: ez a valóság” – olvashatjuk az *Élet és irodalomban* (61.). A részlet önmagában nem tekinthető teljesen szövegimmanensnek, jól értelmezhető azonban a *Jegyzőkönyvvel* való polémiaként; Esterházy ugyanis itt problémaként, belső ellentmondásként veti fel azt, hogy a Kertész-szöveg ugyan valósághoz mért olvasásra szólít fel, nyelve viszont nem alkalmas a valóság megragadására. Az említett lista diszparát voltához nem férhet kétség, mivel elemeinek egy része tárgyakat, más része nyelvvvel, illetve gondolkodással kapcsolatos fogalmakat jelöl, egy dologban azonban mindegyik közös: az – Esterházynál különös módon – hangsú-

lyozottan valóságreferenciával rendelkező szavak egyike sem metaforizált, a peirce-i szóhasználattal élve egyszerű szimbólumok.

A referencializálhatóság kérdése a Kertész-alakhoz, illetve mondataihoz hozzárendelt jelzők majdnem-megegyezésével (lásd feljebb) alapján nyitva marad az Esterházy-szövegben – Esterházy felfogásában Kertész Imre (az író) ebben a különleges kontextusban csaknem azonossá válhat az általa leírt szöveggel, teljesen azonban mégsem. Ez már azonban önmagában óriási el-lépést jelent attól a nézettől, amely radikálisan elutasítja, hogy az irodalmat a történelem felől nézzük.⁷⁷ „Örökké hálás maradok neki – őszintén szólva nem neki, hanem írásának, a Jegyzőkönyvnek –, hogy egy kalandos, rémséges pillanatban ráébresztett arra, hol vagyok. Vagy: hol is vagyok.”⁷⁸

II. Függelék

Jegyzőkönyv-intertextusok az Élet és irodalomban

<i>Élet és irodalom</i>	<i>Jegyzőkönyv</i>
(1) Nem nekem támadt az a „termékeny gondolatom”, hogy töltsék egy estét X-ben, a kiadó hívott meg, mely szeretetleli erőfeszítéseket tesz könyveim idegen nyelvű léteért [...] (47.)	(1*) Ezerkilencszáz ...egy szép áprilisi napján az a termékeny gondolatom támadt, hogy néhány, mondjuk két, de legföljebb három napot Bécsben tölthetnék. (8.)
(2) <i>Nélkülem halt meg</i> , amíg magát gyógyítottam. Ezt úgy mondja, mintha én volnék a hibás. Az <i>ember mindenképpen hibás egy kicsit</i> , mondta gyöngéden, és hozzátette: maflicsek. (58.)	(2*) <i>Nélkülem halt meg</i> , aki magam is betegem fekszem. Indok ez? Vagy ürügy? Az <i>ember mindenképpen hibás egy kicsit</i> . (12.)
(3) Ami az utazást illeti, persze ki vonná kétségbe az ilyen hely- és levegőváltoztatás koronkénti szükségességét az egészség, mi több, az általános kreativitás, ama bizonyos állandó lelki mozgalmasság (motus animi continuus) szempontjából – mindazonáltal bennem úgyszólván nem ujjong föl semmi átlépve az ország határait. (59.)	(3*) Ki vonná kétségbe az ilyen hely- és levegőváltozás koronkénti szükségességét az egészség, mi több, az általános kreativitás, ama bizonyos állandó lelki mozgalmasság (motus animi continuus) szempontjából, amely – legalábbis bennem – úgyszólván azonnal felujjong, amint ennek az országnak a határait átlépek. (8.)

<p>(4) A Keleti pályaudvar, mintha hirtelen a Gangesz partjaira érkeznek, épp valamely hindu ünnep alkalmával. Üszkös lábú koldusok, üvöltő zsidóbarátok, alattomosan fürkész pillantású alkoholisták. (Talán mert nem sietek az utcákon, inkább kóválygok és van bennem valami udvarias máléság, időnként külföldinek néznek. Manapság ez talán fölhasználható volna ellenem.) Iszkolok köztük előre [...], nem merek megállni, nem adok senkinek semmit, nem veszek senkitől semmit, bizalmatlan vagyok, nincs bennem szeretet. Nincs bennem szeretet. A vonatom megvan, utolsó pillanatban, erőt véve garasoskodó alaplelkületemen, első osztályú jegyet vettem. Nagyjából biztonságban vagyok. Fűtenek. Az ajtó automatikusan záródik. A mellettem lévő hely üres: örülök, hogy nem ül mellettem senki, nincs bennem szeretet. Előveszem újságjaimat. (63.)</p>	<p>(4*) A Keleti pályaudvar, mintha hirtelen a Gangesz partjaira érkeznek, épp valamely hindu ünnep alkalmával. Üszkös lábú koldusok, üvöltő zsidóbarátok, alattomosan fürkész pillantású alkoholisták. Iszkolok köztük előre, szorítom a vállamon lógó válltáskát, nem merek megállni, nem adok senkinek semmit, nem veszek senkitől semmit, bizalmatlan vagyok, nincs bennem szeretet. Nincs bennem szeretet. A vonatom megvan, számozott vasúti kocsim megvan, megvan számozott ülőhelyem is, az ablak mellett. Nagyjából biztonságban vagyok. Fűtenek. Az ajtó automatikusan záródik. A mellettem lévő hely üres: örülök, hogy nem ül mellettem senki, nincs bennem szeretet. Előveszem újságjaimat. (16.)</p>
<p>(5) Mi a megoldás? Nem tudom. Lelkemre és becsületemre mondom, Kátya, nem tudom. (64.)</p>	<p>(5*) Mi a megoldás? Nem tudom. <i>Lelkemre és becsületemre mondom, Kátya, nem tudom.</i> (16.)</p>
<p>(6) Lepusztult, szétmarcangolt, kopáran meredő, végítéletserű táj, masszív betonfüstölők, csövek, az eget rézsút áthatító állványzat, akár egy szövegrészt vagy életdarabot kihúzó, kemény tollvonás, leplezetlen hasznosítás mindenfelé, ádáz célszerűség, racionalitás, rútság. (65.)</p>	<p>(6*) Lepusztult, szétmarcangolt, kopáran meredő, végítéletserű táj, masszív betonfüstölők, csövek, az eget rézsút áthatító állványzat, akár egy szövegrészt vagy életdarabot kihúzó, kemény tollvonás, leplezetlen hasznosítás mindenfelé, ádáz célszerűség, racionalitás, rútság, <i>die Wüste wächst</i>, felelem Dalinak, táj nélküli tájkép, már nem borzalmas, csak vigasztalan, mint az igazság. (17–18.)</p>
<p>(7) Aztán megint Dubin dolgozószobája meg a nő. Az útlevelemet már korábban megvizsgálták, most szürke ruhás emberek nyüzsgöttek a kocsiban. (66.)</p>	<p>(7*) Az útlevelemet már korábban megvizsgálták, most szürke ruhás emberek nyüzsgöttek a kocsiban. (18.)</p>

(8) Az egyik szürkeruhás hozzám lépett, gyors mozgású, fekete ember. Magyar vám, mondta. Kérte az útlevelem, súlytalan hangon, szerényen, mint aki semmi jelentőséget nem tulajdonít önmagának. Mégis: miközben fejemet a könyvből alig fölemelve átnyújtom az útlevelem, Dubin épp bajban, nem érzi a mondatai ritmusát, teljesen megmagyarázhatatlanul, és olyan indokolatlanul, ahogyan a nap süt, átvillan rajtam a gondolat: ebben az emberben nincs szeretet. Talán ő is író? Talán Malamud könyvének a hatása volt ez még, az egyszerűen védtelenné és fogékonyá tett saját, narcisztikus, örökké szeretetre szomjas gyermek- és művészlelkem megérezése. Emberem eközben láthatóan végzett: összehajtja és máris nyújtaná vissza az útlevelemet; még azonban az előbbi súlytalan hangon, de valahogy igen gyorsan, amiből talán csak az én, éppen Bernard Malamudon csiszolt hallásom érez ki valamely alattomos árnyalatot, megkérdezi, hogy mennyi valutát (vagy devizát: a kettő közti különbséget valószínűleg sosem fogom megtanulni) „viszek ki”, úgymond. (67–68.)

(9) Nem. Mennyi magyar pénz van nálam, lágyan ezt kérdezte először. Kibújtam a könyvből, s derűsen, alig bárgyún a vámosra vigyorogtam, olyan mi-kéne-havóna módra. Szabad ország, szabad, szemernyit ütődött fia. Mennyi is lehet?, tűnődöm kedélyesen, hisz mért kéne ezt nekem fejből tudnom, van, amennyi van, és majd én erről készségesen és azonnal be fogok számolni. A korombeli férfi fáradt mozdulattal végigsimított a haján és halkán odapötytyintett egy mondatot, hogy tudniillik ismertetné velem a vonatkozó valuta- és devizajogszabályokat, a kivihető összeg felső határát és az azon felüliek engedélyhez kötöttségét. (68.)

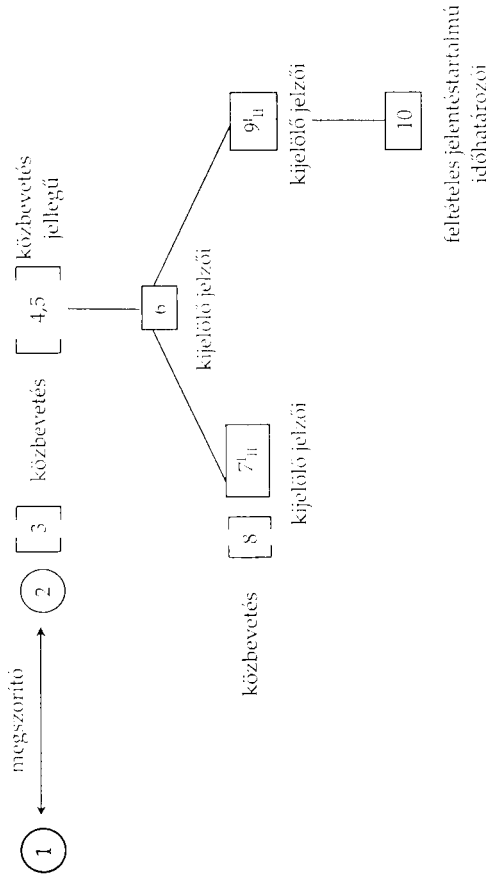
(8*) Az egyik hozzám lép, gyors mozgású, fekete ember. Magyar vám, mondja. Kéri az útlevelemet, súlytalan hangon, szerényen, mint aki semmi jelentőséget nem tulajdonít önmagának. Mégis: miközben ismét felállok, hogy a fogason lógó bőrmelényem belső zsebéből az útlevelemet újra elővegyem, teljesen megmagyarázhatatlanul, és olyan indokolatlanul, ahogyan a nap süt, átvillan rajtam a gondolat: ebben az emberben nincs szeretet. Talán Dalí naplójának hatása ez még, az egyszerűen védtelenné és fogékonyá tett saját, narcisztikus, örökké szeretetre szomjas gyermek- és művészlelkem megérezése. Emberem eközben láthatóan végzett: összehajtja és máris nyújtaná vissza az útlevelemet; még azonban az előbbi súlytalan hangon, de valahogy igen gyorsan, amiből talán csak az én, éppen Salvador Dalín csiszolt hallásom érez ki valamely alattomos árnyalatot, megkérdezi, hogy mennyi valutát (vagy devizát: a kettő közti különbséget valószínűleg sosem fogom megtanulni) „viszek ki”, úgymond. (18.)

(9*) *Mindent, mindent, / mindent értek, / mindent átlátok már! / Hollóid szárnyát hallom suhogni...* – igen: ez a három sor lényegében azt tartalmazza, hogy 1991. április 26-án satöbbi, miután ő, a vámhatósági ember ismertette velem a vonatkozó valuta-, devizasabályokat, a kivihető összeg felső határát és az azon felüliek engedélyhez kötöttségét satöbbi. (30.)

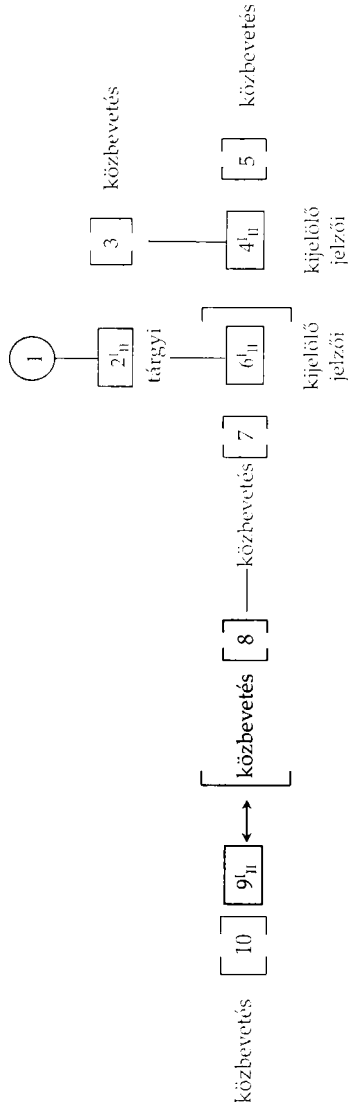
<p>(10) Az őt ért agressziót – mert nem tehet mást – most is, mint mindig, törként mohón megmarkolja, és a pengét önmaga ellen fordítja; de az erő és a keserű gyönyör, amivel gondolatai ezúttal mintegy kezét emeltek rá, őszinte vadságával szinte megrémíti. <i>Mindent, mindent, / mindent értek, / mindent átlátok már! / Hollóid szárnyát hallom suhogni...</i> – igen: betelt a pohár, több sérülést már – úgy látszik – nem szenvedhet el. Hat évtized változatos, ámbár egyhangú diktatúrái s mindezek ma még névtelen üledékdiktatúrája felmorzsolta tőrésből – oktalan tőrésből – táplálkozó immunitását. Keresztül-kasul döfködött idegszájai kötelékén függő, agyonsebzett testén nemhogy egyetlen dárdahegy, de már egy injekciós tű szúrása számára sincs többé hely. Elvesztette tűróképességét, többé nem sebezhető. Elvesztem, írja. Látszólag a vonaton utazom, de a vonat már csak egy holttestet szállít. Halott vagyok. (69.)</p>	<p>(10*) Az engem ért agressziót – mert nem tehetek mást – most is, mint mindig, törként mohón megmarkolom, és a pengét önmaga ellen fordítom; de az erő és a keserű gyönyör, amivel gondolataim ezúttal mintegy kezét emeltek rám, őszinte vadságával szinte megrémít. <i>Mindent, mindent, / mindent értek, / mindent átlátok már! / Hollóid szárnyát hallom suhogni...</i> – igen: betelt a pohár, több sérülést már – úgy látszik – nem szenvedhetek el. Hat évtized változatos, ámbár egyhangú diktatúrái s mindezek ma még névtelen üledékdiktatúrája felmorzsolta tőrésből – oktalan tőrésből – táplálkozó immunitásomat. Keresztül-kasul döfködött idegszájaim kötelékén függő, agyonsebzett testemen nemhogy egyetlen dárdahegy, de már egy injekciós tű szúrása számára sincs többé hely. Elvesztettem tűróképességemet, nem vagyok többé sebezhető. Elvesztem. Látszólag a vonaton utazom, de a vonat már csak egy holttestet szállít. Halott vagyok. (39.)</p>
<p>(11) Én nem állítom, hogy ennek a vámembernek az eleve bűnöst föltételező, álnok kérdése mögött az én fülemben csizmák dübörögnének, mozgalmi dalok harsognának, hajnali csöngetések sikongnának, nem, s nem meredeztek az én szemem előtt börtönrácsok és szögesdrót kerítések. Aki erre a kérdésre válaszolt, az én voltam, hiába, én, nem az évtizedek óta gyötört, idomított, személyében, idegrendszerében sérült, ha éppen nem halálra sebzett polgár, de inkább fogoly, mint polgár, én, aki azonban azt olvasta az említett novellában, hogy az, aki erre (arra) a kérdésre válaszolt, az nem az elbeszélő én (az Imre), hanem az évtizedek óta gyötört, idomított satöbbi, ezt olvasta, és ezt azonnal, mélyen és hevesen fölfogta, megértette, s ebben az azonnali, mély és heves értésben lett ő is satöbbi, évtizedek óta gyötört, idomított, tudatában, személyében sérült, ha éppen nem halálra sebezett satöbbi. (70.)</p>	<p>(11*) Ennek a vámembernek az eleve bűnöst föltételező, álnok kérdése mögött az én fülemben csizmák dübörögtek, mozgalmi dalok harsogtak, hajnali csöngetések sikongtak, az én szemem előtt börtönrácsok és szögesdrót kerítések meredeztek. Aki erre a kérdésre válaszolt, nem én voltam, hanem az évtizedek óta gyötört, idomított, személyében, idegrendszerében sérült, ha éppen nem halálra sebzett polgár – de inkább fogoly, mint polgár. (30–31.)</p>

<p>(12) Egy erősen indiszponált pillanatában fellépni kénytelen bűvész mozdulatával kotorásztam a táskámban. (71.)</p>	<p>(12*) Ismét a belső zsebembe nyúlok tehát; még csak nem is reszket a kezem, csupán tétovázik valamelyest, míg a kettőbe hajtott négy darab bankó közül, egy erősen indiszponált pillanatában fellépni kénytelen bűvész mozdulatával, előhalászok egy ezerschillingest. (20.)</p>
<p>(13) Lassan, egészen lassan borított el a szégyen, a lábujamtól indult, a gyomorszájon keresztül a torkom, az agyam felé tolt. (73.)</p>	<p>(13*) Lassan, egészen lassan borít el a szégyen, a lábujamtól indult, a gyomorszájon keresztül a torkom, az agyam felé tolt. (37.)</p>
<p>(14) Igen: nem telt be a pohár, újabb s újabb sérüléseket fogok elszenvedni. És nem vesztettem el a tűrőképességemet, sebezhető vagyok. Nem veszttem el, de minden pillanatban elveszhetek. A vonaton utazom. Nem vagyok halott. Hanem mint a vadállat, fürkészve figyelek. (74.)</p>	<p>(14*) <i>Mindent, mindent, / mindent értek, / mindent állatok már! / Hollóid szárnyát halom suhogni...</i> – igen: betelt a pohár, több sérülést már – úgy látszik – nem szenvedhetek el. Hat évtized változatos, ámbár egyhangú diktatúrái s mindezek ma még névtelen üledékdiktatúrája felmorzsolta tűrésből – oktalan tűrésből – táplálkozó immunitásomat. Keresztül-kasul döfködött idegszálaim kötelékén függő, agyonsebzett testemen nemhogy egyetlen dárdahegy, de már egy injekciós tű szúrása számára sincs többé hely. Elvesztettem tűrőképességemet, nem vagyok többé sebezhető. Elveszttem. Látszólag a vonaton utazom, de a vonat már csak egy holttestet szállít. Halott vagyok. (39.)</p>

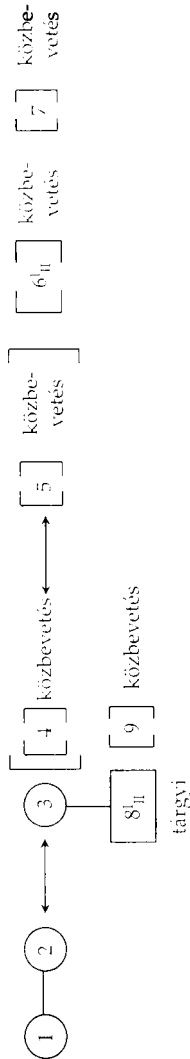
J1 mondat ágrajza

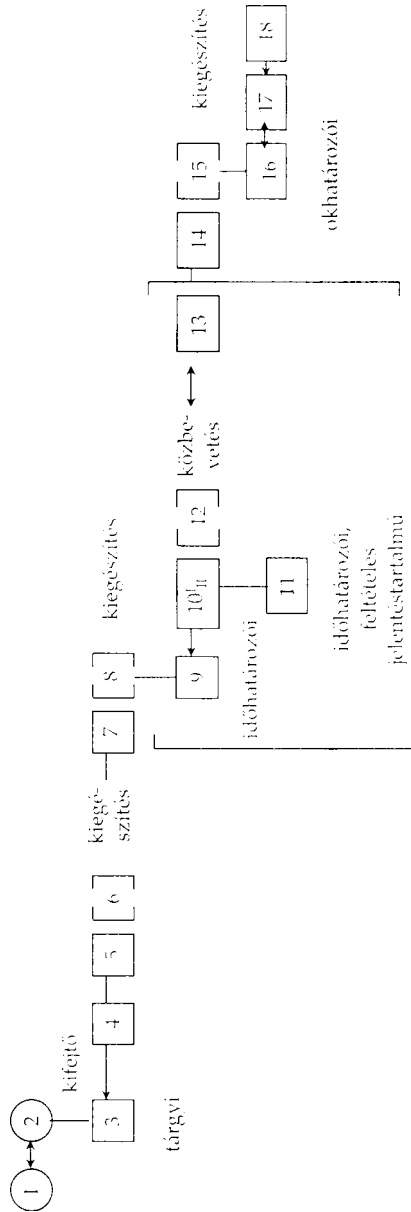
J2 mondat ágrajza

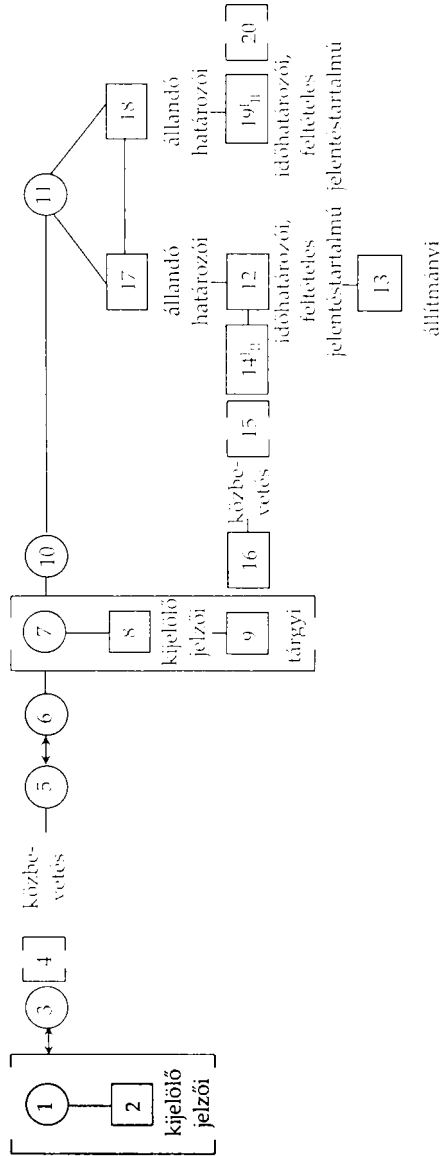
J3 mondat ágrajza

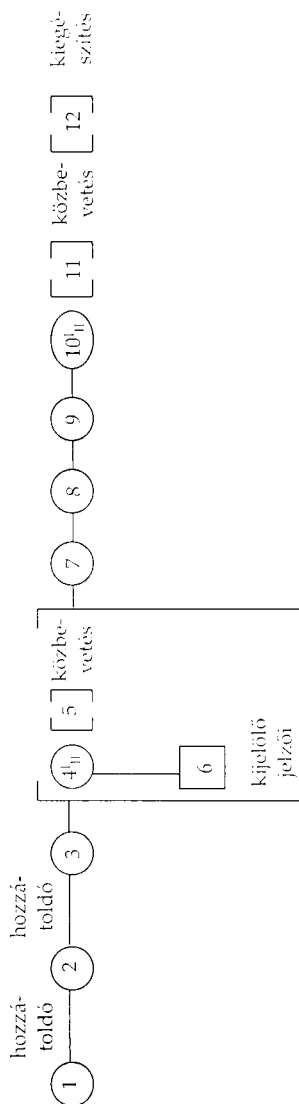
É1 mondat ágrajza

É2 mondat ágrajza

É3 mondat ágrajza

1 TOLCSVAI NAGY Gábor: *A mondat története*, 205–221.

2 A topik-komment szembeállításán alapuló mondatelemzésről részletesebben lásd Gécség Zsuzsanna *Topik és logikai alany a magyar mondatban* című előadását.

3 Ez érdekes módon azt is megmutatja, hogy a hagyományos leíró nyelvtan alá- és mellérendelési kategóriái adott esetben egyáltalán nem képesek lefedni a szöveggrammatika egyes jelenségeit.

4 *A Vám- és Pénzügyőrségről szóló 2004. évi XIII. törvény* 5. § (4) d) pontja; kiemelés tőlem.

5 „Legfőbb ideje lenne, hogy a tanultak köztársaságának valamely ügynöke koherens terminológiát írjon elő számunkra.” (*Palimpsestes*, 9.)

6 A tanulmány terminológiáját a bibliográfiában is feltüntetett német fordításból vettem át.

7 GENETTE, *Palimpsestes*, 10–15.

8 *Hagyomány és kontextus*, 20.

9 *Hagyomány és kontextus*, 28. Valamennyi figyelmet Kulcsár-Szabó is szentel a dezautomatizáció eszközeinek, ebben a munkában azonban részletesebben kívánom elemezni ezt a problematikát a Kertész-, illetve Esterházy-szöveggel kapcsolatban.

10 Valamelyest feloldja ezt az ellentmondást Esterházy *Élet és irodalmának* következő mondata: „Mert ettől a mondattól, akár egy véres látomás, felidéződött bennem [...] *Kertész Imre Jegyzőkönyv* című írása...” (68.) Mivel az Esterházy-szöveg elbeszélője itt explicit utal arra, hogy ismeri Kertész novelláját, a sorrendiség szempontjának az elemzésbe való bevonása sem tekinthető csupán referenciális alapú vizsgálatnak.

11 *Hagyomány és kontextus*, 23.

12 PFISTER, *Konzepte der Intertextualität*, idézi: *Hagyomány és kontextus*, 31.

13 *Eljárások és szívségek*.

14 Bár itt a Kertész-szöveg egyértelműen követi a Thomas Mann-i hagyományt az időmegjelölésben, később a gesztust relativizálja azzal, hogy a vámosok által készített jegyzőkönyvre hivatkozva napra pontosan közli a történelem időpontját. (vö. „Legképzeltőbb képzeletem terméke” 151.)

15 Thomas MANN, *Halál Velencében*, 436.

16 A terminust itt – ahogy már jeleztem *A szövegköziség egyes elméleti kérdései* című fejezetben is – tisztán genette-i értelemben fogom használni, annak minden esetleges pejoratív felhangja nélkül.

17 Vö. *A fogolylét poétikája*, 174., illetve „*A legsajátabb képzeletem terméke*”, 148–150.

18 Idézi *Idézetvilág*, 127.

19 Hasonló utalási formában, a mű kiemelt helyén, az utolsó mondatban szintén Camus plágiummal találkozhatunk: „*És hogy minden beteljesüljön, s kevésbé elhagyatottnak érezzem magam, még csak azt kellett kívánnom*, hogy siromra vagy urnámra vagy akármire, ami belőlem megmarad, ha tán nem is a rehabilitációm, de legalább a megbocsátás jeléül egy vámos helyezzen el majd egyetlen szál virágot...” (39.) Az eredetiben a mondat a következőképp fejeződik be: „*hogy minél több nézőm legyen az ítélet végrehajtásakor, s hogy a gyűlölet ordítássaival fogadjanak, ha meglátnak.*” (*Közöny*, 99.)

20 CAMUS, *Közöny*, 20.

21 *A fogolylét poétikája*, 177.

22 PROKSZA Ágnes, *Döntés és ítélet*, 92–93.

23 „Kezd előtteni az a biztonságos érzés [...] hogy egy bizonyos értelemben elhagytam a színteret, ami most zajlik, az már nem velem történik meg. [...] Csupán egyvalamitől nem kímél meg a maradék éleslátás, amely ilyenkor mintegy otlétünket helyettesíti: teljes világossággal észleljük, hogy egy bizonyos mechanikus ostobaság részévé váltunk, ami – így hisszük – tökéletesen idegen tőlünk, legsajátabb lényüinktől, s ez mindvégig zavar egy kissé [...]” (19)

24 23., *Közöny*, 56.

25 Ez a szöveghely azt támasztja alá, hogy a főhős intuitív módon, mintegy „megvilágosodásként” tapasztalja meg helyzetének kilátástalanságát. („*Legsajátabb képzeletem terméke*”, 151.)

26 „Akkor még négyszer egymás után löttem egy már mozdulatlan testre, s a golyók úgy belemélyedtek, hogy még a nyomuk se látszott.” (*Közöny*, 51.)

27 *A fogolylét poétikája*, 180.

28 „De erre nem is volt már időm, mert az elnök azt mondta, mégpedig furcsa megfogalmazásban, hogy a francia nép nevében fejet veszik egy köztéren.” (*Közöny*, 86.)

29 „De előbb sem tartottam megengedhetőnek, hogy a veszély miatt valami szabad em-

berhez méltatlant cselekedjem, és most sem bánom, hogy úgy védekeztem, ahogyan védekeztem, hanem sokkal szívesebben választom az ilyen védekezés után a halált, mint az olyan után az életben maradást.” (Szókratész *véddöbeszéde*, XXIX.)

30 Molnár Sára nézetem szerint tévesen állítja *A fogolylét poétikájának* 176. oldalán, hogy a Kafka-idézet a mű egyetlen olyan intertextusa, amelynek forrása meg van jelölve.

31 Vö. „Miért hittem, hogy Bécsbe utazhatom?” (37.), valamint „*Legsajátabb képzeletem terméke*”, 152.

32 „Azonkívül most hárman ültek velem szemben: a két szélső széken egy-egy vámos, Köves ismerőse az egyik, a másik meg egy másik – ennél jobban Köves aligha tudta volna jellemezni, mert ha személyes vonásait tekintve nyilván különbözött is társától, egyenruhája és az arcán tükröződő közömbös figyelem révén mégiscsak pont ugyanolyan volt [...]” (*A kudarc*, 146–147.)

33 „[...] s nyilván csak a kimerültségtől megzavart eszének kellett tulajdonítania, hogy hirtelen azon kapta magát: már-már valami mentségen töri a fejét, mint akin átláttak és felfedték titkát – titkát vagy bűnét; egyre megy –, amellyel itt most mindjárt meglepik majd, hiszen ő maga – Köves – még nincs tisztában vele.” (*A kudarc*, 147.)

34 „*Legsajátabb képzeletem terméke*”, 152.

35 *A fogolylét poétikája*, 169.

36 *A per*, 172.

37 *A fogolylét poétikája*, 176.

38 *1 nyitott könyv*.

39 *A jelként elgondolt élet*, 150.

40 „Elolvasni és aláírni kell, és nem szabad hozzáírni.” (SELYEM Zsuzsa, *Irodalom és irodalom – a mellérendelés etikája*, idézi: *A fogolylét poétikája*, 167.)

41 *Idézetvilág*, 20.

42 D. M. Birnbaum, *Esterházy-kalauz*, Bp., 1991, 6–8., idézi: *Idézetvilág*, 7.

43 Ilyenek például a valóság és irodalom viszonyát taglaló fejezetben részletesen elemzett Wittgenstein-idézetek, az Ottlikra való utalás a Szebek Miklós névvel, illetve Baradlay Richárdal *A köszívű ember fia* megidézése. Található egy újtestamentumi szöveghely is az Esterházy-novellában, mégpedig a következő: „Tu es Petrus”, azaz (Károli Gáspár

fordításában): „De én is mondom néked, hogy te Péter vagy, és ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat, és a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat.” (Máté 16:18)

44 *Dedications and inscriptions*, 135–136.

45 Vö. *A fogolylét poétikája*, 192., amely szerint megteszi ezt az azonosítást például a német kiadás fülszövegírója.

46 *Coming to Terms: The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film*, 74–90., illetve 90–109.

47 „*Legsajátabb képzeletem terméke*”, 154.

48 A regényre számtalan motivikus utalás található, például: „Úgy megrettentem, ahogy hajdanán, újra meg újra a Dunától.” (74.)

49 Lásd például a (11) mondatot, amelyben a narrátor nem elvi alapon utasítja el a vámos kérdésének és a diktatórikus berendezkedésnek az összekapcsolását, csupán arra utal, hogy neki mindez nem jut, hiszen nem is juthat eszébe. Összeolvasva két másik szöveghellyel az is kiderül, hogy miért – a kora miatt: „A korombeli férfi fáradt mozdulattal végigsimított a haján és halkán odapötyintett egy mondatot [...]” (67., kiemelés tőlem), illetve „így, 35 múltán” (48.).

50 „A vámortség ingerült játékosága azonban magamhoz térített, magamhoz, ehhez az öncsaláshoz, kiemelt a Kertész-novellából [...]” (72.)

51 „[...] az a termékeny gondolatom támadt, hogy néhány, mondjuk két, de legfőbb három napot Bécsben tölthetnék” (8.)

52 „Sietős telefonbeszélgetések indulnak tehát Budapest és Bécs között [...]” (9.)

53 „Nem hagyható ki e jegyzőkönyvből, hogy elutazásom előestéjén jótét telefont kaptam; a szó legtisztább és legeredetibb értelmében kedves telefonáló azt kérdezi, nem volna-e kedvem meghallgatni Verdi *Requiemjét* [...]” (14., kiemelés tőlem)

54 Martin Heidegger időfelfogásának lényege, hogy az ember tragikus lény, hiszen reflektáltan időbeli létezőként tisztában van létének végességével. Életének nagy része ennek ellenére „üres időként” telik el, ám vannak olyan különleges pillanatok, amelyek az üres időhöz képest – tudatosan vagy spontán módon – valamilyen személyes többlettel töltdnek fel, ezeket nevezi Heidegger *Eigenzeit* (azaz sajátidő)-élményeknek.

55 Idézi: „Legsajátabb képzeletem terméke”, 268.

56 Lásd Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége, 227.

57 „Erre gondoltam a visszaúton, enyhén másnaposan bóbiskolva a vonaton, hogy rájöttem valamire.” (55.)

58 „Nagy, gennyszerű, sárga zsírdarabok, illetve kráteres gödröcskék ültek a barnás földszínen. A halastáiban előző este mazsolákat és manduladarabokat is talált a kitartó figyelem.” (56.)

59 „One writes lives he can't live. To live forever is a human hunger.” – „Az ember olyan életről ír, amelyeket nem élhet át. Az örök életre vágyakozni emberi dolog.” (Idézi: *Books of The Times*)

60 „Legsajátabb képzeletem terméke”, 154.

61 *Idézetvilág*, 41.

62 *Nyelv és gondolkodás*, 23.

63 34.

64 Vö. „Az este egy védtelen pontján Maya azt mondta a szemben ülő férfinak, hogy hideg a vállad, és előrenyúlva megérintette a férfi vállát. Aki egyébként előbben megvallotta nekem, tudja ő, hogy rövidebb mondatokat kéne írnia, tisztában van ezzel, de félt, ő attól félt, nem képes rá. És hogy nem gondolom-e, hogy az, amikor Kafkánál a Landarzt bebújik a beteg mellé az ágyba, az »irsinnig komisch«? A hideg vállat mutatni kifejezés németül olyasmit tesz, hogy félvállról venni. Egy magyar nő talán így szólt volna; fél a vállad, és meg sem mozdult volna. Tehát valaki azért és csak azért, mert német az anyanyelve, megérint minket. Ki hitte volna ezt? A grammatika erotikája.” (56.)

65 *Nyelv és gondolkodás*, 23.

66 „Szinte sajnálom, hogy emberemet, a vámost, nem részeltethetem a megvilágosodásomban, hogy nem oszthatom meg veled nyilvánvaló igazságunkat. [...] De mivel a kapcsolatunk olyan, amilyen – eufémisztikusan szólva hivatalos, azaz száz százalékgig elidegenedett –, én ezt sosem tudom elmagyarázni neki, akkor sem, ha történetesen megértené, amit egyébként kötve hiszek.” (31.)

67 A megszólalásokat függő beszédből egyes beszédre fordítva a következő mondatok hangzanak el a vámos szájából (18–22.): „Magyar vám.”; „Mennyi valutát visz ki?”;

„Sok, sok, sok...” [maga elé]; „Mutassa meg az ezer schillinget.”; „Mennyi magyar pénz van önnél?”; „Lefoglalom [a háromezer schillinget], mert ezer schillinget jelentett be, holott valójában négyezret találtam önnél.”; „Igen, de kiviteli engedélyt kellett volna kérnie.”; „Semmi baj, a háromezer schillinget, valamint az útlevélét ezennel elveszem öntől.”; „Rendben van, Kertész úr, foglaljon helyet, most nincs idő, dolgozunk, később visszajövök.” (Az utolsó mondat eredetileg is egyes beszéd formájában szerepel a szövegben.)

68 „Die Bedeutung eines Wortes ist sein Gebrauch in der Sprache.” (*Philosophische Untersuchungen* § 42)

69 *Idézetvilág*, 36.

70 Itt kell megemlíteni Kosztolányi Dezső *Esti Kornél* című vállalkozását, amely az Esterházy-életmű egyik legfontosabb hivatkozási alapjának tekinthető. Ennek első fejezetében („melyben az író bemutatja és leleplezi Esti Kornélt, e könyv egyetlen hősét” – kiemelés tőlem) szintén folyamatos játék van irodalom és valóság, életszerűség és szövegszerűség között.

71 *A szavak csodálatos életéből*, 34.

72 „Paradox though it may seem – and paradoxes are always dangerous things – it is none the less true that Life imitates art far more than Art imitates life.” (Akármilyen paradoxnak látszik is – és a paradoxonok mindig veszélyes dolgok –, mégis igaz, hogy az Élet sokkal inkább utánozza a művészetet, mint amennyire a Művészet utánozza az életet.)

73 „Ennek a vámembernek az eleve bűnöst föltételező, álnok kérdése mögött az én fülemben csizmák dübörögtek, mozgalmi dalok harsogtak, hajnali csongetések sikongtak, az én szemem előtt börtönrácsok és szögesdrót kerítések meredeztek.” (30.)

74 „Csak most látszik minden késznek, befejezettnek, megmásíthatatlannak, véglegesnek, ily roppant gyorsnak és ily retentő homályosnak, úgy, hogy »jött«: most, így utólag csupán, ha hátrafelé, a visszajáról nézzük. No meg persze, ha előre tudjuk a sorsot. Akkor, csakugyan, mindössze az idő múlását tarthatjuk számon. Egy ostoba csók például ugyanolyan sükségesség, mint, mondjuk egy mocsanatlan nap a vámházban vagy a gázkamrák.” (*Sorstalanság*, 327.)

75 „Amire, még jobban csodálkozva, tudakoltam tőle: – De hát miről? – A lágerrek pokláról – válaszolta ő, melyre én azt jegyeztem meg, hogy erről meg egyáltalában semmit se mondhatok, mivel a pokolt nem ismerem, és még csak elképzelni se tudnám. De ő kijelentette, ez csak afféle hasonlat: – Nem pokolnak kell-e – kérdezte – elképzelnünk a koncentrációs tábor? – és azt feleltem, sarkammal közben néhány karikát írva lábam alá a por-

ba, hogy ezt mindenki a maga módja és kedve szerint képzelheti el, hogy az én részemről azonban mindenestre csak a koncentrációs tábor tudom elképzelni, mivel ezt valamenynyire ismerem, a pokolt viszont nem.” (*Sors talánság*, 315–316.)

76 Vö. „*Legsajátabb képzeletem terméke*”, 152.

77 *A szavak csodálatos életéből*, 35.

78 *1 nyitott könyv*.

BIBLIOGRÁFIA

Szakirodalom

- BALÁZS Géza–BENKES Zsuzsa, *Nyelv és gondolkodás = Magyar nyelv a gimnáziumok és a szakközépiskolák 12. osztálya számára*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005. [*Nyelv és gondolkodás*]
- CHATMAN, Seymour, *Coming to Terms: The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film*, Ithaca, Cornell, 1990. [*Coming to Terms: The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film*]
- ESTERHÁZY Péter, *1 nyitott könyv*, *Élet és Irodalom*, XLIII. évf. 45. szám. (1999), 3. [*1 nyitott könyv*]
- ESTERHÁZY Péter, *A szavak csodálatos életéből*, Bp., Magvető, 2003. [*A szavak csodálatos életéből*]
- GENETTE, Gérard, *Dedications and inscriptions = Paratexts. Thresholds of interpretation*, translated by Jane E. LEWIN, Cambridge, Cambridge University Press, é. n. [*Dedications and inscriptions*]
- GENETTE, Gérard, *Palimpseste. Die Literatur auf zweiter Stufe, aus dem Französischen von Wolfram BAYER und Dieter HORNIG*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1993. [*Palimpsestes*]
- GÉCSEGE Zsuzsanna, *Topik és logikai alany a magyar mondatban*, 2005: <http://www.nytud.hu/NMNYK/eloadas/> [*Topik és logikai alany a magyar mondatban*]
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció? = Hagyomány és kontextus*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998. [*Intertextualitás: létmód és/vagy funkció?*]
- LEHMANN-HAUP, Christopher, *Books of The Times. Dubin's Lives by Bernard Malamud*, 2005: <http://www.nytimes.com/books/97/09/28/reviews/malamud-dubin.html> [*Books of The Times*]
- MEKIS D. János: *Az önéletrajz mintázatai – a magyar irodalmi modernség hagyományában –*, Bp., Fiatal írók szövetsége, 2002. (= FISZ KÖNYVEK 17.) [*Az önéletrajz mintázatai*]
- MOLNÁR Sára, *A fogolylét poétikája. Kertész Imre: Jegyzőkönyv – Esterházy Péter: Élet és irodalom = Az értelmezés szükségessége. Tanulmányok Kertész Imréről*, szerk. SCHEIBNER Tamás és SZŰCS Zoltán Gábor, h. n., L'Harmattan Kiadó, 2002. (= DAYKA könyvek első kötet) [*A fogolylét poétikája*]
- PROKSZA Ágnes, *Döntés és ítélet. Kertész Imre: Sorstalánság = Az értelmezés szükségessége. Tanulmányok Kertész Imréről*, szerk. SCHEIBNER Tamás és SZŰCS Zoltán Gábor, h. n., L'Harmattan Kiadó, 2002. (= DAYKA könyvek első kötet) [*Döntés és ítélet*]
- SZIRÁK Péter, *A jelként elgondolt élet = Kertész Imre, „A pesszimizmus: bátorság”*, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2003. (= Tegnap és Ma. Kortárs magyar írók) [*A jelként elgondolt élet*]
- TÁTRAI Szilárd, *Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. Kísérlet a perszonális narráció szövegtani megközelítésére*, *Magyar Nyelvőr* 124., 226–238. [*Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége*]
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *A magyar nyelv stilisztikája*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. [*A magyar nyelv stilisztikája*]
- VÁRI György, „*Legsajátabb képzeletem terméke*” – *Jegyzőkönyv = KERTÉSZ Imre, Buchenwald fölött az ég*, Bp., Kijarat Kiadó, 2003. (= Kritikai Zsebkönyvtár 1.) [*Legsajátabb képzeletem terméke*”]

- WERNITZER Julianna, *Idézetvilág. Avagy Esterházy Péter, a Don Quijote szerzője*, Pécs–Bp., Jelenkor Kiadó–Szépirodalmi Kiadó, 1994. (= Élő Irodalom Sorozat) [*Idézetvilág*]
- ZOLTÁN Gábor, *Eljárások és szívességek, Élet és Irodalom*, XLV. évf. 27. szám. (2001), 3. [*Eljárások és szívességek*]
- Felhasznált irodalmi és egyéb szövegek*
2004. évi XIII. törvény a Vám- és Pénzügyőrségről. 2005. [http://www1.pm.gov.hu/web/home.nsf/\(PortalArticles\)/D453D957E571073FC1256E1100404581](http://www1.pm.gov.hu/web/home.nsf/(PortalArticles)/D453D957E571073FC1256E1100404581) [*A Vám- és Pénzügyőrségről szóló 2004. évi XIII. törvény*]
- CAMUS, Albert, *Közöny. A bukás*, ford. GYERGYAI Albert és SZÁVAI Nándor, Bp., Európa Könyvkiadó, é. n. (= Európa Diákkönyvtár) [*Közöny*]
- Egy történet*. Kertész Imre: *Jegyzőkönyv*. Esterházy Péter: *Élet és irodalom*, Bp., Magvető, é. n. [*Egy történet*]
- KAFKA, Franz, *A per*, ford. SZABÓ Ede, h. n., Akkord Kiadó, é. n. (= Talentum Diákkönyvtár) [*A per*]
- KERTÉSZ Imre, *Sorstalanság*, Bp., Magvető, é. n. [*Sorstalanság*]
- KERTÉSZ Imre, *A kudarc*, Bp., Magvető, é. n. [*A kudarc*]
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél*, 2005: <http://mek.oszk.hu/00700/00744/00744.htm> [*Esti Kornél*]
- MANN, Thomas, *Die Erzählungen*, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag, 2005. [*Halál Velencében*]
- PLATÓN, *Szókratész védőbeszéde*, ford. DEVECSERI Gábor, 2005: <http://www.mek.oszk.hu/00400/00460/00460.htm> [*Szókratész védőbeszéde*]
- Új testamentom*. Azaz: *A Mi Urunk Jézus Krisztusnak Új Szövetsége*, ford. KÁROLI Gáspár, h. n., Bibliatársulat, é. n.
- WILDE, Oscar, *The Decay Of Lying: An Observation*, 2005: <http://www.online-literature.com/wilde/1307/> [*The Decay Of Lying*]

A törzsszövegben a művekre a szögletes zárójelben található dőlt betűs címekkel utalok, az *Egy történetre* pedig, mivel a vizsgálódásoknak kiemelten fontos tárgyát képezi, zárójelbe tett oldalszámokkal, a cím megjelölése nélkül. A bibliai szöveghelyekre a megszokott módon hivatkozom.